

Kirke og Lokaltet

- En studie på kirkenes forhold til det arkeologiske og topografiske landskapet i Trondenes prestegjeld i middelalderen

Marius Opdahl Larsen

Mastergradsoppgave i Arkeologi
Det Samfunnsvitenskapelige Fakultet
Universitetet i Tromsø
Våren 2009

Forsidebilde: Kirken på Trondenes. Foto av Reidar Bertelsen.

Sammendrag

Formålet med denne avhandlingen er å se på hva arkeologien kan fortelle om bakgrunnen til kirkene som i middelalderen inngikk i Trondenes prestegjeld. Avhandlingen omhandler tretten kirkesteder som er nevnt i det etterreformatoriske skriftet Trondjems reformats, og syv kirkesteder som inngår i den middelalderske jordegodsversikten Trondenes jordebøker. Seks av kirkestedene i Trondenes jordbøker er også med i Trondhjems reformats. Metodisk har det blitt lagt vekt på kirkenes plassering i forhold til det topografiske og arkeologiske landskapet på de ulike kirkestedene. Avhandlingen har ikke tilnærmet seg materialet med utgangspunkt i en bestemt teoretisk tilnærming, men er et forsøk på å analysere det kontekstuelle forholdet mellom kirke, landskap og det arkeologiske materialet i sin helhet. Dette forholdet har videre blitt forsøkt diskutert ut fra målsettingen om å se på bakgrunnen til kirkene.

Avhandlingen konkluderer med at også i forhold til kirkene og deres plassering i landskapet deler de seg inn i to grupper; Kirkene som inngår i Trondenes jordebøker ligger fremtredende plassert på gårder tilknyttet en norrøn elite. Kirkene som utelukkende blir nevnt i Trondhjems reformats, er hovedsakelig plassert i fiskevær, og mangler den fremtredende plassering som en ser for de andre kirkene. Bakgrunnen til disse kirkene er mer uklar, men ser ut til å være klart yngre enn kirkene i Trondenes jordebøker.

Forord

Med bakgrunn i min barndoms fascinasjon for den, for meg da, mystiske forhistorien og beundring for de modige eventyrene som avdekket den, ble grunnlaget lagt for mitt valg av arkeologi som (forhåpentlige) faglige karriere. Min interesse i de store omveltningene som tar sted i middelalderen, og da særlig kirkens rolle i disse, la føringene for valg av tema til min (igjen forhåpentligvis) foreløpige endestasjon i mitt faglige virke; masteroppgaven.

Jeg vil først og fremst takke min veileder Reidar Bertelsen for hjelp med valg av tema og materiale, og all tålmodig hjelp og råd han har forestått med underveis. Jeg vil også takke Vidar Trædal for inspirasjon, råd og tips. Også takk til Reidar, Vidar og Lars Ivar Hansen for all hjelp på deler av mine befaringer i forbindelse med arbeidet med avhandlingen. Jeg må også rette min takknemlighet til Norsk Arkeologisk Selskap for økonomisk støtte til mine befaringer.

Takk også til mine medstudenter på mastergradskullet ved IAR for alle gode tilbakemeldinger og konstruktive kritikk under oppgaveseminarer, og takk til seminarleder Charlotte Damm. Jeg er også svært takknemlig for å ha fått være tilhører (og tidvis deltaker) ved seminarene til Creating the New North. Det har vært svært lærerikt og inspirerende. En spesiell takk til alle seminardeltakere på CNN som har gitt tilbakemeldinger og kommentarer til mine presentasjoner ved disse seminarene.

Uten de "forskningsstipend" mine foreldre (og min kjære Besta) har bidratt med underveis, hadde jeg aldri vært i stand til å fullføre arbeidet med denne avhandlingen. Tusen takk mamma og pappa for all hjelp og støtte, og deres (relative) forståelse for at det ikke alltid er betimelig å spørre: "*Korsen går de me oppgaven?*". Også en stor takk til min bror Endrè for all hjelp med redigering og "teknisk support".

Til sist: tusen takk Veronica for den hjelp, oppmuntring og generelle glede i hverdagen du har gitt (og gir) meg!

Jeg vil til slutt presisere at ingen av de ovennevnte, eller noen andre enn undertegnede selv, står ansvarlig for eventuelle feil og faglige overtråkk denne avhandlingen måtte inneholde.

Marius Opdahl Larsen

Tromsø, våren 2009

Innholdsfortegnelse

Sammendrag.....	i
Forord.....	i
Innholdsfortegnelse	iii
Figurliste.....	v
Forklaringer på forkortelser	vi
1. Innledning.....	1
1.1 Trondenes kannikgjeld	1
1.2 Kirker og kirkebyggere	2
1.3 Avhandlingens oppbygning.....	4
1.4 Avhandlingens geografiske avgrensning	4
2. Metode.....	6
3. Materialet	9
3.1 Skriftlige kilder	9
3.1.1 Kildene og deres bakgrunn.....	9
3.1.2 Kirkene i kildene	12
3.2 Det arkeologiske materialet.....	13
3.2.1 Baltstadvær.....	16
3.2.2 Øyfjordvær	17
3.2.3 Mefjordvær.....	18
3.2.4 Berg	20
3.2.5 Gryllefjord.....	21
3.2.6 Torsken.....	23
3.2.7 Lenvik.....	24
3.2.8 Tranøy	26
3.2.9 Dyrøy.....	31
3.2.10 Ibestad	34
3.2.11 Bjarkøy	36
3.2.12 Sandsøy	39
3.2.14 Trondenes	43
3.2.14 Kvæfjord.....	44
3.3 Dateringresultater fra Lenvik og Tranøy.....	46

3.3.1 Dateringsresultatene fra Lenvik	46
3.3.2 Dateringsresultatene fra Tranøy	47
3.3.3 Kommentar til dateringsprøvene fra Lenvik og Tranøy.....	48
4. Forskningshistorie	50
4.1 Ulik bakgrunn, ulik tilnærming.....	50
4.2 Trondeneskirken.....	51
4.3 Tolkninger av bakgrunnen til kirkene	55
4.4 Andre arbeider om kirkene.....	67
5. Teori	69
5.1 Kirke, gård og tun.....	69
5.2 Kirker og landskap	69
5.3 Kirker og det arkeologiske landskapet	70
5.4 Arkeologi og landskap	71
6. Analyse og Diskusjon.....	73
6.1 Hvor ligger kirkene?.....	73
6.2 Trondeneskirken.....	76
6.3 Kirkene i det topografiske og arkeologiske landskapet	78
6.4 Er lokaliseringen av kirkene funnet?.....	80
6.5 Når, Hvor og Hvorfor = hvem som stod bak kirkene?.....	82
6.5 En mulig konklusjon:	86
7. Litteratur.....	91
Appendiks - kart over kirkestedene.....	99

Figurliste

Figur 1 Kart over kirkene i Trondenes prestegjeld	5
Figur 2 Tabell over kirkene i de skriftlige kildene	12
Figur 3 Bilde av Berg kirkested	20
Figur 4 Bilde av Lenvik kirkested i dag	24
Figur 5 Bilde av Tranøy kirkested i dag	26
Figur 6 Bilde av Kirketuften på Tranøy	29
Figur 7 Bilde av Kirkegårdsområdet på Tranøy	30
Figur 8 Kart over Dyrøy	31
Figur 9 Bilde Ibestad kirkested i dag	34
Figur 10 Bilde av Øvergården på Bjarkøy i dag	39
Figur 11 Bilde Sandsøy kirkested i dag	39
Figur 12 Bilde fra Sand kirkested	42
Figur 13 Bilde fra Sand kirkested	42
Figur 14 OxCal-graf for kalibrert dateringsprøve fra kirkegården i Lenvik	46
Figur 15 OxCal-graf for kalibrert dateringsprøve fra gårdshaugen i Lenvik	47
Figur 16 OxCal-graf for kalibrert dateringsprøve fra kirkegården på Tranøy	47
Figur 17 OxCal-graf for kalibrert dateringsprøve fra kirketuft på Tranøy	48
Figur 18 Tegning av rekonstruksjon av Trondenes kirke	77
Figur 19 Bilde av Tranøy kirkested sett fra båt	78
Figur 20 Bilde av kirken på Sand sett fra ferga mellom Grytøya og Bjarkøy	79
Figur 21 Bilde av Hjulkors fra Ibestad	88

Alle bilder er tatt av Marius Opdahl Larsen, unntatt bildene av Lenvik kirkested, Ibestad kirkested og Øvergården på Bjarkøy (Figurene 4, 9 og 10) som alle er tatt av Vidar Trædal. Tegning av rekonstruksjonen av kirken på Trondenes er gjort av Ole Egil Eide og Per Bækken, og trykket i Eide 2005. Alle kart og andre illustrasjoner er gjort av Marius Opdahl Larsen.

Forklaringer på forkortelser

ABJ = Aslak Bolts jordebok

DN = Diplomatarium norvegicum

EJA = Eldre jernalder

HMA = Høymiddelalder

JA = Jernalder

MA = Middelalder

MT = Merovingertid

NG = Norske gaardnavne

NT = Nytid

SMA = Senmiddelalder

TMA = Tidlig middelalder

SA = Steinalder

TJB = Trondenes jordebøker

TR = Trondhjems reformats

VT = Vikingtid

YJA = Yngre jernalder

1. Innledning

I 1589 ble en kommisjonsakt kalt Trondhjems reformats ferdigstilt. Kommisjonen som forfattet denne hadde fått som oppgave av kongen å skaffe til veie en oversikt over kirkene i Norge. Blant disse kirkene inngår det fjorten kirker som lå i den sørlige halvdel av Troms, fra Hillesøy i nord til Kvæfjord i sør. Blant disse fjorten nevnes også kirken på Trondenes i Harstad, og denne er oppført som hovedkirke for det som da utgjorde Trondenes prestegjeld. Seks av disse kirkene, i tillegg til kirken på Bjarkøy som ikke blir nevnt i 1589, er også kjent fra fire lister over gårder og eiendommer tilhørende kirkene. Disse listene er kjent som Trondenes jordebøker, og skriver seg i sin nåværende form fra slutten av 1300-tallet/begynnelsen av 1400-tallet, men er i alle fall delvis avskrifter av eldre opptegetninger.

I 2003 skrev historikeren Lars Ivar Hansen en artikkel kalt ”*Trondenes kannikgjeld*”, hvor han spekulerte i bakgrunnen til de kirkene som blir omtalt i Trondenes jordebøker i lys av den informasjon en kan finne i disse eiendomsopptegetningene. I liten grad diskuterte han her kirkenes plassering i landskapet, og han tok ikke for seg det arkeologiske materialet på noen av kirkestedene. Dette åpnet opp for et interessant spørsmål; hva kan det arkeologiske landskapet, og kirkenes plassering i forhold til dette, fortelle om bakgrunnen til kirkene i Trondenes prestegjeld? Det er dette spørsmålet som har dannet grunnlaget for denne avhandlingen, og som videre har blitt syntetisert i avhandlingens hovedproblemstilling; kirke og lokalitet.

1.1 Trondenes kannikgjeld

Som nevnt ovenfor var tittelen på Lars Ivar Hansens artikkel ”*Trondenes kannikgjeld*”. Kannikgjeldene var prestegjeld hvor domkapitlet i Nidaros hadde patronatsretten, og de kunne dermed innsette et av sine medlemmer, altså en kannik, som sogneprest ved kirken. Den ville da ha retten til inntekten til prestebordet, det såkalte *mensalgodset*, men han pliktet også å sørge for at kirken hadde fast prestetjeneste. Til å utgjøre dette arbeidet ble det vanligvis tilsatt en vikarprest på fast lønn (Skre 1995: 189). I praksis betydde altså dette at kanniken fikk inntektene til prestegjeldet, eller kirkesognet, mens det var andre som stod for den faktiske prestegjeringen ved kirkene.

Trondenes kannikgjeld var i senmiddelalderen det rikeste av alle kannikgjeldene, noe som skyldes Trondenesgjeldets geografiske spredning og det faktum at dette området kom til å stå

sentralt i den høykonjunkturen som kom som en følge av tørrfiskeeksporten som satte inn fra slutten av høymiddelalderen (Hansen 2003: 255). Slike kannikgjeld kunne gjerne være knyttet direkte til høyere stillinger innenfor kirkeorganisasjonen, noe som var tilfelle for Trondenesgjeldet som fra 1430- årene var knyttet til dekanen ved domkapitlet (Hansen 2003: 255, Lysaker 1958: 114).

Kannikgjeldene kan vanskelig spores i det arkeologiske materialet, og hvorvidt en kirke har vært underkastet en slik ordning har heller ingen direkte betydning for spørsmålet om en kirkes bakgrunn. Det faktum at Trondenes kannikgjeld ble tilhørende det sentrale dekanvervet er imidlertid greit å ha i mente, da det forteller mye om den rikdom og posisjon dette prestegjeldet hadde i middelalderen.

1.2 Kirker og kirkebyggere

Kristningen av Norge var nært knyttet til kongemakten. Sagaene forteller oss at kongene, og da særlig Olav Tryggvason og Olav Haraldsson, stod i spissen både når det gjaldt innførselen av kristendommen her til lands og byggingen av de første kirkene. De første kirkene i landet var antakelig de såkalte fylkes- eller hovedkirkene, som lignet svært på de engelske dåpskirkene, hvor et flertallig presteskap hadde ansvar for forkynning innenfor store sogn. Disse hovedkirkene (50-60 i tallet) ble i Norge ofte bygd i tilknytning til gamle maktsenter og storgårder. De to Olavene (og da særlig Haraldsson) stod antakeligvis bak etableringa av hovedkirkeordningen, mens høvdingene flere steder gav gods til disse kirkene. Det var prestene ved disse kirkene, sammen med hirdbiskopene, som stod for misjoneringen i den tidligste fasen (Helle 1991: 31-32, Sigurdsson 1999: 100, Skre 1995: 184-185).

Det var svært viktig for kongemakten å få kristnet høvdingene, fordi man da ville opprette vennskapsbånd til det lokale aristokratiet, hvorpå disse igjen ville kristne sine "undersåtter". Det viktigste var dog at dette også ville skape et forhold hvor høvdingene var underlagte kongen (Sigurdsson 1999: 92-93, Skre 1995: 171-172). Kongene var antakelig inspirert av rådende oppfatninger i Europa på 900- og 1000- tallet om at det var kongen som skulle være leder for kirken. Den nye religionen fungerte altså som et redskap til å fremme kongemaktens suverenitetstanker i forhold til maktideologi, og det var altså i hovedsak først og fremst et strategisk trosskifte for å styrke kongemakten det her var snakk om (Sigurdsson 1999: 93-94, Skre 1995: 172-173). Som en følge av kristningens tilknytning til det lokale aristokratiet, var det som regel høvdingene og storbønder som bygde kirker på sin jord. I den tidligste kristne fasen disponerte grunnleggerne i praksis fritt disse kirkene, og det eventuelle jordegodset de

hadde gitt til de, og satte prester til dem. I den tidligste fasen måtte folk betale for prestenes tjenester, men i praksis gikk denne inntekten rett til kirkeeieren. Dette systemet med slike privatkirker blir kalt egenkirkevesenet, og var utbredt i den tidligste fasen (Oftestad et.al. 2001: 38, Sigurdsson 1999: 100). Flere lovtekster fra middelalderen nevner at flere kan ha gått sammen om å bygge kirke, men hvordan dette har vært organisert kommer ikke klart fram (Skre 1995: 201).

Opprettelsen av erkesetet i Nidaros i 1152/53 var en meget viktig hendelse på det kirkepolitiske planet. Dette var en sentral del av en prosess hvor kirken langt på vei løsrev seg fra verdslig innflytelse, og ble til en selvstendig og mektig institusjon som kom til både å være i konflikt og å samarbeide med kongemakten (Helle 1991: 62, Sigurdsson 1999: 111). Kort etter opprettelsen av erkesetet ble det gjort endringer i lovverket hvor kirkeorganisasjonen nå fikk råderetten til kirkene og de eiendommer som hadde blitt lagt til de, og overtok retten til å sette prest til kirkene (Sigurdsson 1999: 170). Når kirkeorganisasjonene selv nå rådde over kirkene, ble sognekirkevesenet som ble bygget ut på 1100- og 1200- tallet et viktig ledd i kirkens økte innflytelse i samfunnet (Sigurdsson 1999: 172). Det ble bygget mange nye kirker i denne perioden, opprettet av konger, det lokale aristokratiet, storbønder og muligens av og til av lokalbefolkningen i fellesskap (Sigurdsson 1999: 167). Kanskje kan man nå ha fått en økning i andelen fellesbygde kirker, siden mye av insentivet for å reise kirker for enkeltpersoner ble borte etter at kirkeorganisasjonen hadde overtatt råderetten til kirkene (Skre 1995: 199). Sognekirkesystemet ser ut til å ha vært fullt utbygd rundt 1300, og man regner med at ca. 1500 kirker ble reist i Norge i middelalderen (Oftestad et.al. 2001: 64, Sigurdsson 1999: 168). Med dette ble kirken den største jordeieren i landet, og eide i høy og senmiddelalderen over 40% av all jordegods i landet (Helle 1991: 52, Sigurdsson: 1999: 176).

Lovtekster omtaler mange forskjellige typer av kirker, som for eksempel herredskirke og åttungskirke. Flere har sett for seg at dette skal indikere en hierarkisering blant de forskjellige kirkene. Dette kan vanskelig spores i kildene annet enn at det i Frostatingslova står at den som brøt kirkefreden i en hovedkirke, måtte betale det dobbelte i bot i forhold til den som brøt freden i en høgendeskirke (Oftestad et.al. 2001: 38, Sigurdsson 1999: 168). Betegnelsen høgendeskirke er vanligvis oversatt til bekvemmelighetskirke, og var privat- eller egenkirker (Oftestad et.al.2001: 38, Skre 1995: 198). Dagfinn Skre mener at de forskjellige betegnelsene ikke er for typer av kirker ordnet i et hierarkisk system med forskjellig status i forhold til hverandre, men flytende definisjoner i et foranderlig system i de første århundrene etter kristningen. Etter som sognekirkemønsteret vokste fram, kan kirkene i de forskjellige kategoriene alle ha gått over til å fungere som sognekirker (Skre 1995: 181, 198).

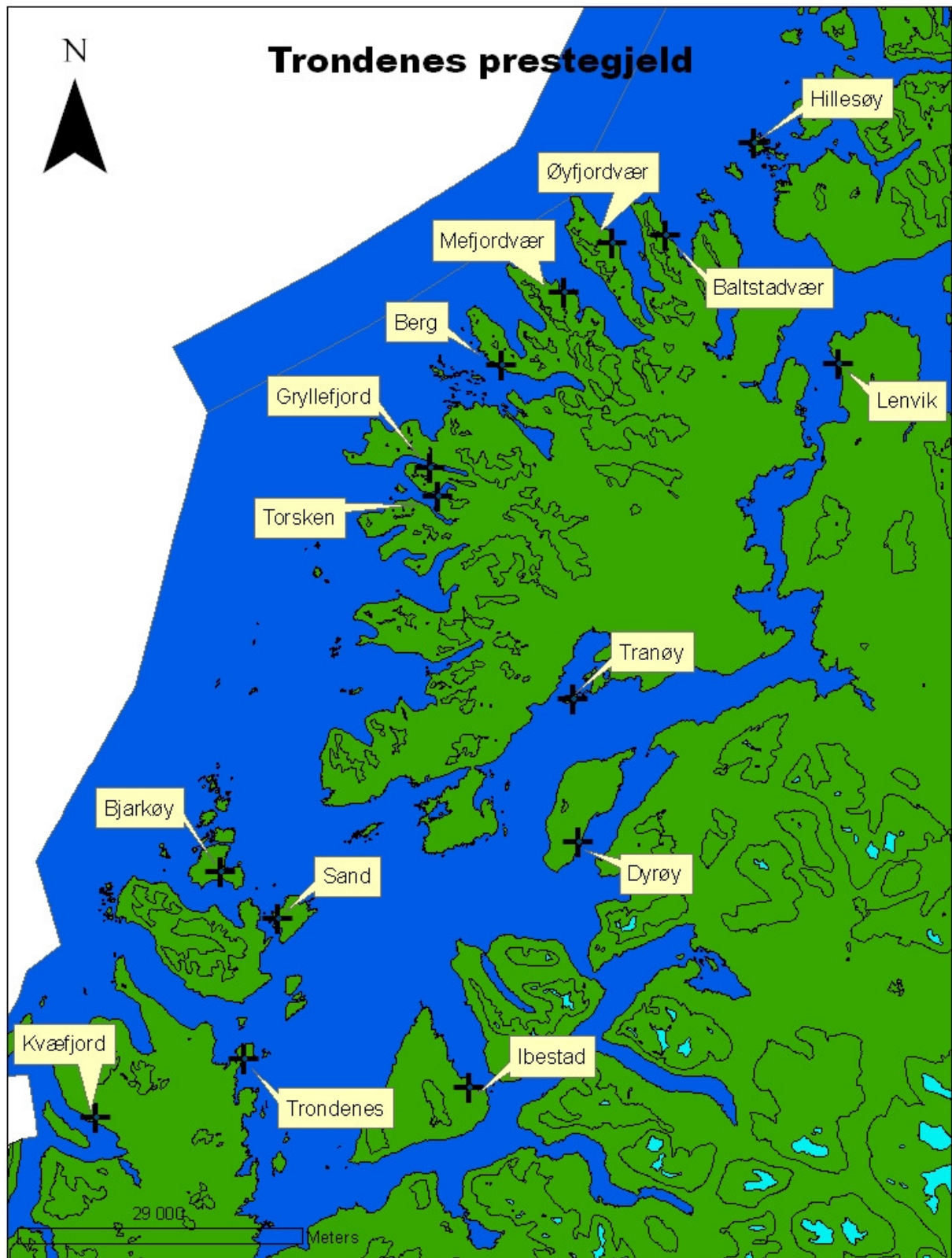
1.3 Avhandlingens oppbygning

Mitt formål med denne avhandlingen er altså å se på om, og i så fall hvordan, det arkeologiske materialet ved kirkestedene i Trondenes prestegjeld kan brukes til å si noe om bakgrunnen til kirkene. Det første som blir presentert er den metodiske tilnærmingen jeg har hatt til materialet med dette målet for øye, og jeg vil deretter presentere materialet i forhold til denne tilnærmingen. Jeg har også sett på de viktigste arbeider som har blitt gjort på kirkene i Trondenes prestegjeld, og dette blir lagt fram i kapitlet om forskningshistorie. Til sist presenterer jeg den teoretiske plattformen jeg har hatt når jeg har analysert materialet og diskutert kirkene, og denne analysen og diskusjonen runder deretter av avhandlingen.

1.4 Avhandlingens geografiske avgrensning

Kirkestedene som blir omtalt i denne avhandlingen er altså de kirkene som inngår i Trondenes jordebøker og Trondhjems reformats. Med ett unntak; Hillesøy, hvor den nordligste kirken i Trondenes prestegjeld i 1589 var plassert, ligger nord for Malangen. I det islandske skriftet Rimblega står det skrevet at denne fjorden ”..skilr Finnmork vid bumenn”, og det er vanligvis antatt at den dannet en grense for ustrekningen til den norske befolkningen (Sigurdsson 1999: 200). Med bakgrunn i dette, og det faktum at kirken kun er nevnt i Trondhjems reformats fra 1589, har jeg valgt å ikke inkludere denne kirken i mine undersøkelser. De resterende tretten kirkestedene som er med i reformatsen, samt kirken på Bjarkøy som altså kun er nevnt i Trondenes jordebøker, er alle innbefattet i mine undersøkelser, og dermed også i denne avhandlingen.

De syv kirkene som er med i Trondenes jordebøker er Lenvik, som ligger lengst nord av disse kirkene ved Gisundet helt opp mot Malangen, Tranøy som ligger ved syd-spissen av Senja, Ibestad som ligger på nordøst-spissen av øya Rolla, kirken på Bjarkøy, Sand på Sandsøya, Trondeneskirken som ligger innenfor bygrensen av dagens Harstad og kirken i Kvæfjord, som er den sydligste av alle kirkene. Foruten Bjarkøy inngår altså alle disse også i Trondhjems reformats. De resterende kirkene i reformatsen lå på vestsiden av Senja, og på Dyrøy. Kirkestedene på Senja er fra nord mot syd; Baltstadvær, Øyfjordvær, Mefjordvær, Berg, Gryllefjord og Torsken.

Figur 1 Kart over kirkene i Trondenes prestegjeld

2. Metode

Lars Ivar Hansens arbeid med kirkene i Trondenes prestegjeld sett i lys av de historiske kildene var altså i stor grad bakgrunnen for valg av tema for denne avhandlingen; Hva kan arkeologien fortelle om disse kirkene?

I arbeidet med denne avhandlingen har jeg i liten grad kunnet anvende resultater fra inngående arkeologiske undersøkelser, men jeg er imidlertid heller ikke av den oppfatning at dette er nødvendig. I en artikkel om kirkene i Vågan og på Trondenes beskrev Reidar Bertelsen den fremtredende plasseringen til kirken på Trondenes (1994: 208). Som Bertelsen beskriver kan undersøkelser av kirkenes plassering i seg selv være en svært verdifull kilde til ny kunnskap, og det er med en slik grunntanke jeg har tilnærmet meg avhandlingens tema og problemstilling. Å se på et arkeologisk materiales plassering i et landskap er en anerkjent og ofte anvendt metode, og flere arbeider har også blitt gjort på nettopp kirker og landskap. Et viktig premiss for meg når jeg skulle tilnærme meg og anvende materialet har vært å ikke gjøre dette i forhold til en bestemt teoretisk tilnærming som for eksempel kultstedskontinuitet, og jeg har heller ikke ønsket å se på en spesifikk kontekst rundt kirkene, som for eksempel etnisitet. Jeg har forsøkt å tilnærme meg materialet på en slik måte at materialets karakter, slik det har kommet fram ved mine undersøkelser, har fått være avgjørende for den videre analysen av dette. Det vil si at jeg har hatt som formål her å se på den plasseringen kirkene har hatt og hvordan de framstår i landskapet, og videre hvilket annet materiale rundt kirkene som kan anvendes til å si noe om stedene kirkene ligger ved og om den konteksten kirkene er plassert i, men altså uten å søke kirkenes plassering i forhold til et bestemt materiale eller en bestemt kontekst. Dette har blitt sammenfattet i en topografisk og materiell analyse av forholdet mellom kirke og lokalitet.

De historiske kildene beskriver kirkestedenes makrogeografiske plassering (på vestsiden av Senja og på øyene og kysten av fastlandet rundt Gisundet og Vågsfjordbassenget), men foruten kirkene på Trondenes og Ibestad er kunnskapen om den mer presise lokasjonen av kirkene varierende. For å kunne analysere kirkenes plassering i landskapet på disse lokalitetene, er dette naturligvis av sentral betydning. Jeg var i mitt undersøkelsesområde så heldig å kunne støtte meg til de kirketuftsundersøkelser Håvard Dahl Bratrein foretok på slutten av 1960- tallet, hvor plasseringen av flere av kirkene var fastslått eller godt antydnet. For andre, da i særlig grad Dyrøy og Tranøy, finnes det gode indikasjoner for lokasjonen av kirkene i skriftlige kilder.

For å kunne analysere kirkenes plassering på lokalitetene var det ikke bare viktig å vite kirkenes plasseringer her, men også å se på det overordnede arkeologiske landskapet på disse stedene, og videre kirkenes plassering i forhold til dette landskapet. Til dette har jeg kunnet benytte meg av tidligere registreringer og undersøkelser av de forskjellige stedene. For både å skaffe meg et førstehåndsinntrykk av landskapene rundt kirkene, og den romlige organiseringen av materialet i forhold til dette, og delvis for å se om jeg kunne oppdage nytt materiale, eller nye aspekter ved det allerede kjente materialet, har jeg også foretatt egne befaringer av alle kirkestedene (unntatt Baltstadvær og Øyfjordvær som ble utelatt av logistiske årsaker). Disse befaringsene og undersøkelsene har vært av uvurderlig verdi.

I arbeidet med denne avhandlingen har jeg ikke ansett det som fruktbart å kvantifisere materialet i forhold til noen overgripende rammer. En slik tilnærming har vært anvendt på deler av dette materialet før (se Toril Gabrielsen 1998), og jeg har ikke ønsket å gjenta denne øvelsen. Dette betyr ikke at jeg ikke for eksempel er opptatt av kirkenes avstandsmessige forhold til annet materiale, men at jeg derimot mener at det er det relative forholdet som er interessant i denne sammenheng, og jeg er av den oppfatning at ved å anvende forutbestemte parametre vil en kunne overse verdifulle aspekter ved materialet. Jeg mener at landskapene på forskjellige steder vil medføre variabler i plassering av alle typer materiale, og er av den oppfatning at et på forhånd fastlagt kvantitativt rammeverk vil kunne blokkere for disse nyansene. Det er viktig å presisere at dette ikke innebærer at jeg ikke har forholdt meg til kvantifiserbare begreper (som for eksempel meter), men at jeg ikke har anvendt meg av disse i forhold til et rigid, og på forhånd nedsatt, rammeverk. Det har altså snarere vært snakk om en blanding av kvantitative og kvalitative begreper. Dette vil dermed også materialframstillingen bære preg av.

Formålet mitt med denne avhandlingen er altså å se på forholdet mellom kirker, landskap og arkeologi. Jeg vil imidlertid også benytte meg av skriftelige kilder der jeg har ment at dette har vært fortjensfullt, men uten at jeg foretar noen inngående kritikk eller analyse av dette materialet.

Som jeg viste til i innledningen finnes det flere kategorier av kirketyper tilhørende middelalderen, men det er altså vanskelig å skille disse fra hverandre og kanskje har disse kategoriene vært flytende, og forskjellige kirker kan altså muligens tenkes å ha vandret mellom disse kategoriene. Det er uansett svært vanskelig å skille disse kirkene fra hverandre uten at skriftlige kilder eksplisitt benevner dem innenfor disse kategoriene. I mitt undersøkelsesområde er ikke dette tilfelle, foruten at Trondeneskirken blir omtalt som

hovedkirken i Trondenes prestegjeld i 1589. Dermed kan man bare tentativt plassere kirkene her innenfor disse kategoriene.

Videre i avhandlingen vil jeg komme til flere steder bruke betegnelsen *gård*. Hva en gård egentlig er kan være mangetydig, men Jørn Sandnes beskriver en gård på denne måten: ”*Frå langt attende i førkristen tid og fram til våre dagar har institusjonen garden vore den økonomiske og sosiale eininga i samfunnsutviklinga har vakse fram omkring. Garden har vore kontinuitetsberar*” (Sandnes 1990: 28).

Flere har sett på forholdet mellom gård og kirker, og dette vil også jeg komme til å gjøre. Imidlertid har ikke jeg sett på avgrensningene av gårdene slik de for eksempel kommer fra av matrikler eller utskiftingskart. Dette kan åpenbart medføre visse problemer når jeg eksempelvis ser på materiatilfanget på en gård der det ligger kirke, men på grunn av avhandlingens tidsmessige og størrelsesmessige omfang har jeg ikke sett meg i stand til å foreta noen inngående analyse av gårdene som sådan. Imidlertid har andre gjort grundige undersøkelser av alle de gårdene som inngår i min avhandling, særlig da Vidar Trædal (Trædal 2008). Dette arbeidet har jeg også kunnet støtte meg til i min avhandling, og jeg er av den oppfatning at mangelen på egne inngående undersøkelser av disse gårdene ikke vil medføre noen store problemer for den analyse og diskusjon jeg vil foreta av kirkestedene i min avhandling.

3. Materialet

I dette kapittelet vil jeg foreta en gjennomgang av det materialet som vil danne grunnlag for den senere analysen. Jeg vil først gi en kort gjennomgang av de skriftlige kildene, og deretter foreta en grundig gjennomgang av det arkeologiske materialet.

3.1 Skriftlige kilder

Formålet med denne avhandlingen er å forsøke å si noe om kirkeoppkomst i Sør-Troms i lys av de arkeologiske kildene. De fleste av disse kirkene er dog i dag kjent først og fremst fra skriftlige kilder fra middelalderen, som diplomer og eiendomsregistre. Jeg vil her vise hvor kirkene først opptrer i disse kildene, og så gi en kort gjennomgang av disse kildenes bakgrunn og innhold.

3.1.1 Kildene og deres bakgrunn

Det er ingen overflod av skriftlige kilder som møter den som ønsker å undersøke de kirkene som i middelalderen lå under Trondenes prestegjeld. Det er også relativt begrenset hva de kan fortelle oss om bakgrunnen for de enkelte kirkene. Dermed blir det i jakten på opplysninger snakk om å sette sammen et puslespill der flere brikker mangler, og hvor enkelte nok aldri kommer til å bli funnet. De skriftlige kildene som i dag utgjør sin del av puslespillet er i all hovedsak Trondenes jordebøker, Aslak Bolts Jordebok, Trondhjems reformats, samt to mindre passasjer i de middelalderske verkene Rimbegla og Morkinskinna. De tre førstnevnte har alle et økonomisk fokus og de kan fortelle til dels ganske mye om kirkene og jordeiendomsforhold i middelalderen, som i sin tur igjen kan gi opplysninger om bakgrunnen til kirkene. Det er i midlertidig en vinkling som faller utenfor denne avhandlingens omfang og fokus, og jeg blir derfor i denne omgang kun å kort beskrive de enkelte kildenes form og bakgrunn, og hva disse konkret forteller oss om kirkenes bakgrunn.

Den mest omfattende kilden for denne oppgavens fokusområde, Trondenes prestegjeld, er de såkalte Trondenes jordebøker (TJB). Disse består av fire lister med eiendomsoppgaver for kirkene i prestegjeldet, med unntak av kirkene på Senja og Dyrøy, og er trykt i Diplomatarium Norvegicum (DN) bind VI, nr 198, 274, 302 og 356. Kun listen med nummer 356 har en direkte datering, hvor den da daterer seg selv til 1400. Denne listen beskriver kun de gårdene som ble overdratt til hovedkirken, altså Trondenes, mens Gudmund Petersson var

prest der. Gudmund Petersson er imidlertid også kjent fra et diplom angående et bryllup i Vågan i 1335, og siden liste nummer 356 daterer seg selv til 1400 er det sannsynlig at det nok her dreier seg om en avskrift av eldre kilder (Hansen 2003:259-260).

De andre tre listene omfatter i tillegg til Trondenes også flere av de andre kirkene, med liste nr. 302 som den mest omfattende med hele seks kirker. Denne listen har form av et åpent brev utstedt av domkapitlet i Nidaros og begynner slik:

”Korsbrødrene i Nidaros sender guds og sine hilsener til alle de menn som ser eller hører dette brev, idet de gjør kjent at så mange jorder som er nevnt nedenfor i denne rullen, ligger til Trondenes kirke og de øvrige underliggende kapellkirker som her følger, og ble gitt før den store mannedauen. Men de jordene som ble gitt etter den store mannedauen, står skrevet der nord i årtidsboken og messeboken” (Lysaker 1958: 78-79).

Det vil altså si at dette dokumentet inneholder opplysninger om de jordeiendommene som var kommet til disse 6 kirkene før svartedauden. Denne listen inneholder også en opplysning om at lendmannen Erling Ivarsson av Bjarkøy-ætta gav en part i gården Leirvåg som sjelegave til kirka på Bjarkøy i 1264. Det står så at det var blitt betalt for denne eiendommen i 13 vintre, noe som tyder på at det opprinnelige notatet for denne innførselen kan dateres til 1277 (Hansen 2003: 260).

Liste nr 274 har også domkapitlets segl, og omfatter kirkene på Tranøy og Lenvik i tillegg til Trondenes. Det har også listene 302 og 198, men denne listen opererer med kraftigere skyldsnedsettelse enn de to andre, noe som kan tyde på at denne listen viser til et seinere stadium hvor ettervirkningene av folketapet som svartedauden førte med seg har forårsaket ytterligere reduksjon i inntekter (Hansen 2003: 260).

Den siste listen, nr. 198, har i likhet med listen fra Gudmund Peterssons tid som prest, nr. 356, ikke noe segl fra domkapitlet vedhengende. Den har med i alt fire kirker og godsmassen er i stor grad lik den som opptrer i nr. 302, og det kan dermed se ut til at de kildene som har vært tilgjengelige ved utarbeidelsen av denne listen var de samme som var tilgjengelig for domkapitlet da det utformet liste 302 (Hansen 2003: 260). Liste 198 skiller seg ut ved å fremvise en inngående geografisk lokalkunnskap, noe som kan tyde på at den er nedtegnet av noen som hadde en eller annen lokal tilknytning (Seip 1959: 149, Hansen 2003: 260).

Aslak Bolts jordebok (ABJ) var en jordebok som kom til på ordre fra den nyutnevnte erkebiskop Aslak Bolt rundt 1430. Denne kom til etter et behov for en oversikt over inntektene til erkebiskopen etter de økonomiske omveltningene som svartedauden hadde ført med seg (Jørgensen 1997: 11-12). ABJ er en verdifull kilde til blant annet å se på skyldsfallet som svartedauden medførte, siden den benevner både gammel og ny skyld (Jørgensen 1997:

17). Som direkte kilde for kirkene i Trondenes prestegjeld, er den dessverre til begrenset hjelp. Trondenes-gjeldet lå under dekanatet på denne tiden, og bare en av de 14 kirkene, Rå kirke i Kvæfjord, er nevnt her.

Trondhjems reformats (TR) av 1589 er en kommisjonsakt forfattet av en kommisjon som på oppdrag av kongen skulle skaffe en oversikt over de kirkelige og geistlige forhold som rådet under erkestiftet i Nidaros etter reformasjonen. Den skulle òg komme med anbefalinger på endringer der den så det som nødvendig, og reformatsen inneholder således opplysninger av administrativ, økonomisk og geografisk art (Hamre 1983: 2,10). Hvert prestegjeld blir beskrevet på samme måten. Først nevnes de forskjellige kirkene ved navn og de blir så typebeskrevet som enten hovedkirke eller annekskirke. Det blir også beskrevet hvor ofte de enkelte kirkene blir betjent, antall sognefolk og gudshusets plassering i forhold til hovedkirken (Hamre 1983: 10). Det avsluttes med en oversikt over sogneprestens inntekt og andre inntekter. Til sist følger de eventuelle bemerkningene og reformforslag som kommisjonen ser for seg (Hamre 1983: 10).

De to siste kildene har ikke form av opplistinger av en økonomisk og praktisk art lik de andre som er nevnt her. Rimbegla er en samling av encyclopedisk natur, mens Morkinskinna er en sagatekst som omhandler de norske kongene fra 1025 til 1157. Det er i hver av disse en passasje av interesse for denne avhandlingen, i Rimbegla blir kirken i Lenvik nevnt, mens kirken på Trondenes er nevnt i Morkinskinna.

I Rimbegla står det skrevet at Malangsfjorden skiller Finnmark fra Bumenn og at rett sør for Malangen står en kirke ved Lenvik, og at dette er den nordligste kirken i verden. Verket skal være fra slutten av 1100- tallet en gang, dog det er usikkerhet ved denne datering. Verket slik det fremligger i dag er fra 1300- tallet, men vi kjenner ikke til dens opphav. Det gjør at vi ikke kjenner til om det her dreier seg om førstehåndskunnskap, eller avskrift av en eller flere andre kilder og i så fall hvilke avvik som dette kan ha medført (Bratrein 1970a: 39-40).

Morkinskinna er et islandsk kompilatorisk verk, vanligvis ansett å være fra rundt omkring 1220, men deler av det kan være fra midten av 1100- tallet (Titlestad 2001: 7). Originalen har nå gått tapt. og verket kjennes nå bare fra en noe omarbeidet og forøket avskrift fra etter 1250. Her fortelles det at kong Øystein Magnusson (1103 - 1123) stod bak byggingen av kirke på Trondenes og at han la gods til den, antakelig et sted mellom 1110 og 1115 (Bratrein 1970b: 71). Det er imidlertid enkelte ting som sår tvil rundt troverdigheten til denne opplysningen, først og fremst det faktum at den ikke er kjent fra noen annen historisk kilde som for eksempel Heimskringla, Ågrip eller Fagerskinna, mens alle fire verk er enig i at Øystein stod bak kirka i Vågan. Håvard Dahl Bratrein mener dog at det ikke er umulig at opplysningen kan stemme og

at forfatterne på Island, der den er skrevet, kan ha sittet på informasjon som var ukjent for andre. Bratrein finner støtte for dette i at det også er kun i Morkinskinna det blir opplyst at Øystein bygget rorbuer i Vågan, samt at en opplysning som heller ikke gjenfinnes i noen av de andre sagaene, nemlig det at Øystein gav gods til Munkeliv kloster i Bergen, også er å finne i et tilfeldig bevart diplom (Bratrein 1970b: 71).

3.1.2 Kirkene i kildene

I TJB er det syv av kirkene som er nevnt. Trondenes er nevnt i alle fire listene, mens Tranøy og Lenvik er nevnt i alle bortsett fra liste nr. 356. Det er for øvrig kun kirken på Trondenes som er nevnt i liste nr 356. Kirken på Sand er nevnt i liste nr. 198 og 302, mens Ibestad, Bjarkøy og Kvæfjord kun er nevnt i liste nr. 302. Kirken på Bjarkøy er her også nevnt i forbindelse med en sjelegave gitt av Erling Ivarsson i 1266. Ingen av kirkene på Senja eller Dyrøy nevnes i noen av listene her.

I AJB er kirken på Rå i Kvæfjord nevnt i forbindelse med opplistingen av erkebiskopens jordeiendommer her.

I TR står det at Trondenes til sammen har 14 kirker og kapeller som nå betjenes av 9 prester. Imidlertid har Bjarkøy her falt ut, mens Hillesøy kirke har kommet inn.

I Rimbegla er det altså bare Lenvik som er nevnt, mens Morkinskinna kun nevner kirken på Trondenes.

Sted	TJB	ABJ	TR	Andre kilder
Lenvik	198, 274, 302		X	Rimbegla seint 1100- tall
Baltstad			X	
Øyfjord			X	
Mefjord			X	
Berg			X	
Gryllefjord			X	
Torsken			X	
Tranøy	198, 274, 302		X	
Dyrøy			X	
Ibestad	302		X	
Bjarkøy	302			
Sandsøy	198, 302		X	
Trondenes	198, 274, 302, 356		X	Morkinskinna ca. 1170
Kvæfjord	302	X	X	

Figur 2 Tabell over kirkene i de skriftlige kildene

3.2 Det arkeologiske materialet

Målet for denne avhandlingen er å forsøke å få fram hva de arkeologiske kildene kan fortelle om bakgrunnen til de kirkene som inngikk i Trondenes kannikgjeld i middelalderen. Således vil spor etter kirkene, da både av selve kirkebygget og kirkegården, stå sentralt. Men disse er for det første ganske mangelfulle, og vil uansett være avhengig av et bredere geografisk perspektiv for å kunne tilby informasjon til den overliggende problemstillingen i avhandlingen. For å kunne forsøke å bruke det arkeologiske materialet til å si noe om hvorfor kirken ble plassert der den nå en gang ble plassert, og om hvem eller hvilke som en gang kan ha stått bak denne grunnleggelsen, ser jeg det som avgjørende å gi et bredere bilde på den geografiske sammensetningen av de fornminner som kan gi et innblikk i forhistorien til de aktuelle stedene, og deres rolle i forhold til kirken og kirkestedet.

Dette materialet er ikke et homogent og kvantifiserbart materiale, men inneholder nyanser og ulikheter fra sted til sted. Disse forskjellene, og implisitt dermed også likhetene, mener jeg at må komme fram i framstillingen av materialet for å senere kunne anvende det i en analyse. Dette medfører at den framstillingsmåten jeg har valgt tar form av en kvalitativ og kvantitativ blanding.

Kildetilfanget er sprikende, og det vil dermed være forskjeller i mengden materiale og framstillingen av dette fra sted til sted. Det vil også være ulikheter i hvor omfattende det geografiske fokusområdet vil være i framstillingene. Eksempelvis konsentrerer jeg meg på Sandsøy til det arkeologiske tilfanget som befinner seg i 1km radius av kirkestedet, mens jeg på Dyrøy tar for meg et materiale som sprer seg over et stort område, opp til flere km fra kirkestedet. Denne forskjellen i framstilling mener jeg er riktig fordi disse materialene har forskjellige, men like sentrale historier å fortelle.

Det er særlig tre kilder som har stått sentralt i mitt arbeid med å komme materialet til livs; det ene er Håvard Dahl Bratreins kirketuftsundersøkelser på slutten av 1960-tallet, det andre er riksantikvarens fornminnedatabaser *Askeladden*, og det siste er egne undersøkelser. Jeg har supplert med andre kilder der dette har vært fortjenstfullt.

Av plasshensyn er anvisninger vedrørende geografisk orientering og tidsavgrensninger forkortet i materialgjennomgangen, eksempelvis N for nord og MA for middelalderen. Kart over materialet slik det har framkommet gjennom arbeidet med avhandlingen inngår i appendikset.

Om materialtypene

Foruten kirkene selv (i all hovedsak da kirketufterne) er det tre typer arkeologiske fornminner som vil stå sentralt i denne materialframstillingen, og senere i diskusjonen av kirkene og kirkestedene. Dette er kirkegårder, gravhauger og gårdshauger. Jeg vil her gi en kort beskrivelse av disse materialtypene, og videre hvorfor akkurat disse har stått sentralt.

Kirkegårdene fungerer som en naturlig forlengelse av kirkene i undersøkelsesområdet, og disse vil være en integrert del av diskusjonen rundt de enkelte kirkene. Som det vil komme fram er ikke plasseringen for kirkegårdene kjent på alle stedene i undersøkelsesområdet, og også dette er viktig når en skal diskutere kirkene. I henhold til kanonisk rett hadde alle gjennom dåpen rett og plikt til gravplass i vigslet jord på en kirkegård (Karlberg 2005: 50). Det var i utgangspunktet ingen differensiering mellom kirkegårdene, men derimot var det forskjeller på retten til gravlegging av de døde mellom kirkene. Sognekirker hadde automatisk begravelserett, mens det var ulik adgang til begravelserett blant de andre kirketyperne (Karlberg 2005: 50-51). Kirkegårdene skulle være innhegnet for å markere skille mellom vigslet og uvigslet mark, og de skulle orienteres øst-vest (som kirkene selv), dog lokal topografi ofte har medført diverse avvik fra dette mønsteret (Karlberg 2005: 51, Klingberg 2005: 19). Markering av den enkelte graven inne på kirkegården i form av gravminner slik som vi kjenner dem i dag var forbeholdt de mest velstående, men de kan ha blitt markert med eksempelvis en liten haug, et enkelt trekors eller bare noen runde steiner (Karlberg 2005: 48, Klingberg 2005: 20). Det var en rangmessig inndeling for hvor på kirkegården en ble gravlagt, og grovt sett kan en si at jo høyere byrd den døde kom fra, jo nærmere kirken ble en gravlagt. Dette kommer kanskje klarest fram i skikken med gravlegging under kirkebygget, som var forbeholdt geistligheten og de adelige (Karlberg 2005: 49, 52, Klingberg 2005: 20).

Utgravninger har avslørt at gravlegging etter kristen skikk ved flere kirkesteder har forekommet før de første kirkene ble reist (Skre 1995: 213-214). Et slikt tilfelle ser ut til å befinne seg på gården Haug på Hadseløya i Vesterålen. Her ble i forbindelse med veibygging avdekket en kirkegård hvor bruksfasen senere ble datert til mellom 900- 1200 e.kr, og et mulig kirkebygg ble datert til slutten av 1000- tallet (Sandmo 1988: 203). Dette er utmerkete eksempler på at mer inngående arkeologiske undersøkelser av kirkegårdene vil kunne gi ny og verdifull kunnskap om de tidlige kristendommen.

Gravhauger og gravrøysen er en sentral del av det arkeologiske materialet fra jernalder, og er ofte også det eneste synlige beviset på en gårds eller et steds plass i denne perioden. Haug og røysgraver er kjent fra så tidlig som tilbake i yngre steinalder, men etter en fraværperiode dukker de opp igjen fra det første århundre etter Kristi fødsel, for så å vare ut hele jernalderen

og frem til tidlig middelalder (Stenvik 2005: 135). Størrelsen på disse gravtypene kan variere fra 2-3m til over 90 meter i diameter, og de er oftest runde eller avlange i formen (Stenvik 2005: 136). Gravhauger og gravrøyser ligger ofte i gravfelt på gårder på mer eller mindre dominerende steder i landskapet, ofte i nærheten av tunet på gården. Unntaksvis finner en gravfelt hvor graver fra et helt bygdelag befinner seg (Stenvik 2005: 136). I Nord-Norge kan en også ofte finne gravhauger på holmer og øyer hvor man ikke finner andre spor av bosetning (Evensen 2003: 1). Hovedandelen av disse ser ut til å stamme fra eldre jernalder (perioden før 600 f.Kr.), men flere lar seg også tidfeste til yngre jernalder (Evensen 2003: 79). I denne avhandlingen vil gravhauger og gravrøyser, deres fremtreden (og fravær) og plassering på kirkestedene stå sentralt i framstillingen av forhistorien til kirkestedene og videre hva dette kan ha hatt å si for bakgrunnen for bygging av kirker på disse stedene.

Jeg har i min framstilling av materialet ikke skilt mellom haug eller røysgraver, men konsekvent brukt betegnelsen gravhauger. Dette fordi det ofte er svært vanskelig å skille den ene typen fra den andre uten inngående arkeologiske undersøkelser, og fordi det i de registre og arbeider jeg har brukt i denne framstillingen ikke alltid klart kommer fram hvilke av disse to hovedtypene det er snakk om. Jeg er av den oppfatning at denne sammenfatningen i betegnelsen ”*gravhauger*” ikke vil ha noen betydning for diskusjonen rundt kirkestedene.

Den tredje materialtypen som har stått sentralt i materialframstillingen i denne avhandlingen er altså gårdshauger. Gårdshauger er forhøyninger i terrenget som består av akkumulerte kulturlagsavleiringer, og inneholder hovedsakelig rester av huskonstruksjoner og gjødsel og avfall (Mikalsen 2008: 17, Bertelsen & Mook 2007: 86). De første utgravingene av slike gårdshauger ble gjort på slutten av 1960- tallet, og en lenge gjeldende forklaring på tilkomsten av disse haugene var at omleggingen fra jordbruk til markedsfiske på 1200- og 1300- tallet førte til en slik endring i gårdsdriften at akkumulasjonen av kulturlagsavleiringer skjøt fart (Mikalsen 2008: 18, Bertelsen 2005: 157). Denne antakelsen har vist seg å stemme dårlig overens med de mest typiske observasjoner av kulturlagsoppbygging, den geografiske forekomsten av slike gårdshauger, som er langs kysten av Nord- Norge fra Øst-Finnmark til Sør-Helgeland, og dateringer av disse (Bertelsen 2005: 156-157). Bunndateringer av gårdshauger har vist helt tilbake til tidlig metalltid eller opp til ny tid, men i de fleste tilfeller har dateringene lagt seg til mellom yngre jernalder (vikingtid) og høymiddelalder (Bertelsen 2005: 157). En sentral teori for tilkomsten av gårdshaugene er at den nordnorske blandingsøkonomien med fiske og jordbruk krav til lokalisering og den generelle nordnorske topografien, har medført at man har hatt et begrenset utvalg av lokaliteter å benytte seg av, og nybygging på samme lokaliteter har vært nødvendig (Mikalsen 2008: 19). Det er også

foreslått at man har sett en ”økologisk gevinst” i slik gjenbruk av lokalitet gjennom at nedbrytningsprosessen av haugene har produsert varme (Bertelsen & Mook 2007). Komponentene som utgjør gårdshaugene (bygningrester m.m) er også å finne i for eksempel fiskevær, og det er foreslått at en bedre betegnelse ville være ”bosetningshauger” (Bertelsen & Mook 2007: 86, min oversettelse).

Gårdshaugene på faktiske gårder er oftest antatt å vise til lokaliseringen av det eldste tunet på en matrikkelgård (Bertelsen 2005: 156). Det er i hovedsak denne funksjonen gårdshaugene har fylt i denne avhandlingen; der hvor kirkene befinner seg på gårder er det av interesse å se på forholdet tun-kirke (dette vil bli diskutert senere i avhandlingen).

På tross av at denne avhandlingens fokus ligger på kirker og kirkeoppkomst, vil jeg ikke komme til å ta for meg kirkebygninger som sådan i materialframstillingen. Dette av den enkle grunn at ingen av de eldste kirkebygningene i dag er kjent fra noen av de 14 kirkestedene som faller innenfor denne avhandlingens undersøkelsesområde (med et mulig unntak i Trondenes og jeg vil gå gjennom hovedelementene i diskusjonen rundt kirkebygningen her i kapitlet om forskningshistorie). For lesere av avhandlingen som er uinnvidd i kirkearkitektur kan det være greit å vite at kirkebygningene var (og er) orientert øst-vest, med skipet (den delen hvor menigheten oppholdt seg) i vest, og koret (den delen i all hovedsak forbeholdt geistligheten) i øst. Andre arkitektoniske særtrekk som sakristi vil bli nevnt enkelte steder i avhandlingen, men er av liten (eller ingen) betydning for denne avhandlingens hovedproblemstilling; kirke og lokalitet.

3.2.1 Baltstadvær

Baltstadvær er i dag et for lengst fraflyttet fiskevær. Kirken i Baltstadvær ble i 1641 i et brev til kongen beskrevet som ”...slett borte og aldeles råtnet” (Nergård 2002: 106-107). I et brev fra året før blir det opplyst at det ikke finnes kirkegård i Baltstadvær, og at de døde blir begravd ved kirken på Hillesøy (Trædal 2008: 419).

Bratrein 1967:

Ved sin befarings på Baltstadvær registrerte Bratrein en gårdshaug av uregelmessig fasong, ca. 1,5 til 2m høy, og ca. 40m i lengde og bredde. Det var to intakte tufter innenfor gårdshaugsområdet. Den ene av disse ble av Eliot Salomonsen, Bratreins lokalkjente omviser ved befaringsen, utpekt som den tradisjonelle kirketuft. Den lå helt på kanten av gårdshaugen, ca. 10 til 15m fra flomålet. Tufta er rektangulær i formen, ca. 9 x 5m, og til dels svakt avtegnet i

terrenget. Hovedretningen er NØ-SV. Mot NV og NØ mente Bratrein å se en rest av et gammelt torvegjerde, ca. 1,5m fra tufta. Prøvegraving i tuften viste en trebjelke under torven, samt rester av gammelt jordtak, et stykke vindusglass og en assortert blanding av trerester, beinrester og et flintstykke til et ildstål.

I den andre tufta avslørte ei prøvegraving mye trerester, matjord, lag med fjæresand og leirkarskår. De gravde ned ca 70cm uten å nå bunnen.

Askeladden:

I Askeladden er det en innførsel for en gårdshaug med to tydelige hustufter oppå. Gårdshaugen skal ha en utstrekning på 50 x 50m, med en tykkelse på ca. 1,5-2m.

Den ene tuften ligger lengst mot NØ, og er registrert som kirketuft. Den er rektangulær, 9 x 5m, svakt markert og orientert NØ-SV. I haugen er det gjort funn av trerester, glass og beinrester. Tuft nummer to er godt markert, orientert N-S, med en lengde på 7m og en bredde på 5m (AL#48880 T.Hultgren og I. Storli 1984).

3.2.2 Øyfjordvær

Øyfjordvær ble fraflyttet på 1950 tallet. I det samme brevet fra 1641 som omtaler tilstanden til kirken i Baltstadvær, beskrives det at kirken i Øyfjordær ”...står til nedfall, og allmuen der er aldeles utarmet” (Nergård 2002: 106-107).

Bratrein 1967:

Rett ovenfor fjæra registrerte Bratrein en svakt markert rundaktig gårdshaug, ca 2m høy på sjøsiden. Det var ellers ingen tufter synlige unntatt den moderne bebyggelse. Ovenfor gårdshaugen mot V ligger en langstrakt bakke som ble kalt ”Kirkebakken”.

Helt mot S i vika, ble Bratrein fortalt at lokaltradisjonen lokaliserte plasseringen for en kirketuft. Det var ved Bratrins befaring ingen synlige spor av noen tuft der. En prøvegraving midt i det utpekte området viste blanding av sand og jord i ca. 30cm dybde over stor rullestein, iblandet rester av et hvitglasert krus og et krittpipefragment. Bratrein anså det som tvilsomt at stedet var kirketuft.

Askeladden:

I Askeladden er det registrert en gårdshaug. Den blir beskrevet som rundaktig og svakt markert. Kulturlagets tykkelse i haugen skal være på opptil 2m, og det skal være kulturlag

med varierende tykkelse under hele været. Under gravning i gårdshaugen til vannledningsgrøft har det blitt funnet en jarstein av kleber og en fot av leirtøy (AL#9442 I. Bjørklund og L. Resi 1971).

3.2.3 Mefjordvær

Den nåværende kirken i Mefjord ble bygget som bedehus rundt 1890, og ombygget og innvidd som kapell i 1918 (Munch 1998: 71). Den har ingenting med den opprinnelige kirken å gjøre. Den foregående kirken ble nedlagt etter kongelig reskript i 1809, og revet en gang på 1800-tallet (Brox 1965: 184). Den gamle kirkegårdens plassering er kjent, men ingenting er synlig av denne på overflaten. Det ligger en stor gårdshaug under store deler av fiskeværet i Mefjord.

Brox 1965:

Det står her nevnt at et par funn i fra gårdshaugen i været går tilbake til VT, uten at det er spesifisert nærmere hvilke funn dette er (Brox 1965:64).

Bratrein 1967:

Bratrein omtaler fra sin befarings en støe i fjæra i Mefjordvær som blir omtalt som ”Kjerkestøa”. Ovenfor fjæra og veien i været lå gårdshaugen og rett i bakkant av denne ble det oppgitt til Bratrein at kirken skulle ha stått. Området for kirken var nokså slett og gressbevokst. Der var ingen rester av selve kirketuften, men Bratrein omtaler lokaliseringen som sannsynlig, bl.a. fordi det ble opplyst at det ikke hadde stått noe hus der i ”manns minne”. Rett ved lå det før en stein som ble kalt ”Kjerkesteinen”, men den var nå sprengt bort.

Ved tidspunktet for Bratreins befarings hadde det nylig blitt foretatt tomtegraving i gårdshaugen, og Bratrein fant blant annet rester etter svartjord, never, treverk, lær, stein, bein og skotøy i de utgravde massene.

Bratrein lokaliserte også den gamle kirkegården som lå litt lenger S i været på en bakkekant ca. 40-50m N for hovedelva.. Den var helt overpløyd og der var ingen synlige rester, men man skulle før kunne se både mur og graver der.

Svestad 1995:

Her anses alle de omtalte hustuftene vest for gårdshaugens ende i N som tilhørende YSA. C14 dateringer herfra skal ha gitt dateringer til perioden mellom 4500 og 3800f.kr. Men man anså

det som sannsynlig at stedet har vært bebodd gjennom hele YSA, blant annet ut fra gjenstandsfunn (Svestad 1995: 6).

For gravfeltet V for hustuftene ved Toften, kalt Halsen, er det her bare vist til fire mulige graver. De er også her antatt å tilhøre SA (Svestad 1995: 10).

Det blir også nevnt en brosjé datert til 900/1000-tall, som kan indikere at ”...”*Gårdshaugen*” kan skjule bosettingsspor fra før mellomalder.” (Svestad 1995: 18).

Askeladden:

I Askeladden er det registrert en gårdshaug med en lengde på ca. 220m og en bredde på ca. 90m. Den er godt markert, med 2 til 4m tykt kulturlag (AL#19216 Holm-Olsen og Husås 1983). Snaue 200m S for gårdshaugen er den gamle kirkegården registrert. Den er ikke synlig i overflaten, men det ble funnet 3 kister da det ble gravd vannledning til husstandene på stedet (AL#59434 Holm-Olsen og Husås 1983).

Rett N og V for gårdshaugen ligger en ansamling av tufter. Disse dateres både til MA, NT og til SA. Alle tuftene, bortsett fra en som er foreslått som nausttuft fra MA/NT, er foreslått som hustufter. Det er 13 slike hustufter registrert, hvorav 4 er foreslått datert til MA, 8 til SA og en foreslått tilhørende JA (AL#9398 Husås og Sandmo 1983).

På en terrasse mellom 130 og 200m vest for hustuftene er det registrert en ansamling av gravhauger. De er av uklar alder, men antas å være fra SA. Det er registrert i alt ni gravhauger her (AL#68508 Husås og Sandmo 1983).

Egne undersøkelser:

Det anviste stedet for kirketuften er i dag en meget gressbevokst flate. Det var ikke mulig å se noen strukturer på overflaten ved min befarings.

Kirkegårdsområdet var ikke mulig å se på overflaten. Det ligger på et gammelt jorde, og også dette er bevokst med gress i dag.

3.2.4 Berg

Figur 3 Berg kirkested

Det gamle fiskeværet på Berg fikk en sterk nedgang i befolkningen utover 1700-tallet, og tok seg aldri siden opp igjen. Det siste kirkebygget her, reist i 1884, ble revet i 1942 da tyskerne bygget befestninger og kanonstillinger på stedet, og da ny kirke ble reist i 1955 la man den til Skaland, godt og vel 2km Ø for det gamle kirkestedet (Munch 1998: 70). Den gamle kirkegården lå på Kjerkegårdsneset ca. 1,5km Ø for den gamle kirken. Den er nå nedlagt, men fortsatt godt

bevart.

På gamle Berg prestegårds grunn ligger det i dag to gårdshauger. Den ene ligger rett ved der kirken står, men er i dag sterkt skadet av tyskernes aktiviteter her under krigen. Den andre ligger på Katteberget ved Litlebø, litt over 300m NV for den gamle kirken. Denne er også i dag ganske ødelagt, blant annet ved at jordmasse ble tatt herfra i forbindelse med veibygging. I denne forbindelse skal det ha kommet fram funn helt tilbake til tidlig 1000-tall (Brox 1959: 116).

Bratrein 1967:

Ved Bratreins befarings var det bare en del av en lav gråsteinsmur som markerte stedet hvor kirken hadde stått. Fra kirketomta og under haugen til en vik, hvor prestenaustet stod, registrerte Bratrein en oppmurt vei som skal ha blitt bygget ca. 1920 for de av kirkefolket som ankom med båt.

Bratrein registrerte også den gamle kirkegården som lå ute på kirkegårdsneset, ca. 1,5km Ø fra kirkestedet. Den hadde intakt steinmurt gjerde, og noen få jernkors. Den skal ha blitt nedlagt ca. 1880/90.

Askeladden:

I askeladden er det fra gamle Berg kirkested kun registrert de to gamle gårdshaugene. Den som lå helt inntil kirken er satt til MA/NT, ca. 80 x 80m i utstrekning, med en kulturlagstykkelse på 3-4m (AL#58076 Sandmo 1983). Gårdshaugen på Katteberget er beskrevet som 60 x 50m i utstrekning, med en høyde over 1m. Den er her antatt å være fra MA/NT, selv om den

beskriver et registrert funn, Ts.3907, som bl.a. inneholder en spydspiss datert til VT (AL#8953 Lind og Sandmo 1983/H. G. Johnsen 1999).

Egne undersøkelser:

Gårdshaugen på Berg er i dag sterkt preget av moderne aktivitet. Bl.a. går det i dag en vei fra N-NØ over deler av haugen, som antakelig ble anlagt under krigen. Haugen er kraftig bevokst og ikke særlig markert, og den tegner seg tydeligst sett nedenfra ved odden eller fra en liten vik mot V.

Ved området hvor kirken skal ha stått er rester av syllmuren tydelig flere steder. Tuften ligger nedenfor ”Kjerkehaugen” mot S-SV. Området er ellers preget av spredte steiner som kan ha tilhørt kirkebygningen, men noen av de kan også ha tilhørt skytestillinger fra tyskerne og/eller tyskerne kan ha brukt steiner fra kirkemuren til å bygge opp sine stillinger. Den gamle oppmurte veien som ble bygget for lettere tilgang til vika og landingsplassen i Ø-NØ, er fortsatt godt bevart.

3.2.5 Gryllefjord

Kirken som står i Gryllefjord har ingenting med den opprinnelige kirken å gjøre. Denne ble bygget som et bedehus i 1902, og ble vigslet som kirke i 1938 (Munch 1998: 68). Dette markerte slutten på en periode på litt over 150 år uten kirke i Gryllefjord. Den forrige kirken ble revet på grunn av forfall i 1782, men det ble da ikke bygget ny grunnet nedgangstider og fraflytting (Brox 1965: 188-189). Ruinen av den gamle kirkegården finnes ennå.

En stor gårdshaug som ligger under store deler av fiskeværet, vitner om de oppgangstider som fisket en gang gav til Gryllefjord.

Brox 1959:

Arthur Brox skriver at det skal være 4 gravhauger fra JA i ”gardsområdet”. Kun en av disse blir stedsanvist. Det er den største haugen som skal ligge ute på ”Spira”, og ha et tverrmål på over 20m. (Brox 1959: 298).

Bratrein 1967:

Om gårdshaugen i Gryllefjord forteller Bratrein at den skal være ca. 230m lang, 45m bred og 5m høy i nedre kant.

Fra sin befaring forteller Bratrein at det midt i været ligger en åpen gressbevakst flate eller bakke som ble kallet for ”Kjerkerønneflata”. I følge lokal tradisjon skal den gamle kirken ha stått i dette området. Bratrein ble anvist at kirken skulle ha stått under en gammel fjøs som stod her ved tidspunktet for hans befaring. Det var ellers ikke noen strukturer å se i området. Like vest for denne flata rant en bekk som ble kalt ”Kjerkebekken”.

Om den gamle kirkegården i Gryllefjord skriver Bratrein at den skal ha blitt nedlagt før 1770. Kirkegården lå lengre inn i fjorden i forhold til den mulige kirketuften, på en liten flate omringet av morenerygger og en liten bekk med et tjern lå like vest for kirkegården. En lav mur av stein var ved Bratreins befaring synlig mot tre av sidene. Området innenfor disse murene var omrotet eller påkjørt fyll fra vannbasseng, som delvis var bygd inne på kirkegården.

Askeladden:

I Askeladden er det registrert en gårdshaug, satt til MA/NT. Lengden på den er på ca. 270m og bredden ca. 30-60m, med en tykkelse på ca. 4m. Gårdshaugen går helt ned til fjæra, og er beskrevet som tett bebygd med mange hus oppå (AL#46970 U. Husby og E. K. Rosøy 1984).

Stedet der den opprinnelige kirken skal ha stått er registrert i Askeladden og ligger i det området som Bratrein omtaler som ”Kjerkerønneflata” (AL#16954 U. Husby og E. K. Rosøy 1984).

Den nedlagte kirkegården er også registrert i Askeladden. Den er her datert til MA og er målt til ca. 30 x 30m, og ligger 550m Ø-SØ for ”Kjerkerønneflata”. Kirkegården er beskrevet som forstyrret av mye aktivitet, blant annet er det tatt ut masse til idrettsanlegg fra denne (AL#76992 U. Husby og E. K. Rosøy 1984).

Egne undersøkelser:

Den omtalte ”Kjerkerønneflata” er i dag en bakke som blir avgrenset mot Ø, V og S av bebyggelse, og i N av en vei. Området er tett bevokst og det er mye avfall på stedet. Fjøsen som Bratrein beskriver som mulig lokalitet for den gamle kirken står fortsatt, og er den nærmeste bygningen i S. Rett N og V for fjøsen var det i bakken som utgjør ”Kjerkerønneflata” helt i V enden av området en forsenkning, eller grop, som gikk noe inn i bakken. Koordinatene som Askeladden har på kirketuften er tatt midt i denne forsenkningen, men dette kan godt være tilfeldig. Det er ellers ikke noe av strukturer eller formasjoner å se i dette området i dag.

Kirkegården er i dag meget forstyrret av ekstensiv byggeaktivitet, og murerestene rundt kirkegården er i dag svært vanskelig å se. Et rekkehus ligger i N oppå eller rett utenfor

kirkegården, i det området vannbassenget lå ved tidspunktet for Bratreins undersøkelser. Det var også gravd en kumme ned i kirkegårdsområdet, og en vei går tvers over området i S.

3.2.6 Torsken

I Torsken står kirken ennå. Den ble bygget i 1784, og er ved siden av kirken på Tranøy den eldste stående kirken i Trondenes prestegjeld etter Trondeneskirken selv. Kirken står nå inntil den nedlagte kirkegården, noe som skal ha medført en flytting på rundt 25m fra der den hadde stått tidligere (Brox 1965: 185).

Torsken var et stort fiskevær i SM, men har ingen sentral gårdshaug slik som for eksempel Gryllefjord eller Mefjord, men man finner mindre konsentrasjoner av kulturjord spredt rundt i været (Brox 1959: 332).

Bratrein 1967:

Plasseringen av den opprinnelige kirken i Torsken er ikke sikkert kjent. Bratrein skriver i sin rapport at noen mente den tidligere hadde stått like oppfor nåværende plass, andre at den hadde stått litt Ø eller V for der den nå står, men det var ved Bratreins befaring ingen tufter å se. Bratrein skriver at en bekk V for prestestua ble kalt for ”Kjerkebekken”. Dette til tross for at det renner en bekk nærmere den nåværende kirken, og han mente at dette skulle tyde på en tidligere plassering lengre mot V for den opprinnelige kirken.

Bratrein omtaler den nå nedlagte kirkegården som utstyrt med vel markerte steinmurer på tre sider, unntatt på S siden der muren er borte. Området innenfor murene var ved Bratreins befaring sterkt gressbevokst, med nedsunkne graver.

Askeladden

I Askeladden er det i tillegg til den stående kirken og kirkegården, registrert en gårdshaug like nedenfor den stående kirken, ned mot fjæra i S. Den skal være 75 x 30m i utstrekning, og ca. 3m høy (AL#77130 U. Husby og E. K. Rosøy 1984).

Egne undersøkelser:

Ved mine egne undersøkelser i Torsken kunne jeg ikke observere noe nytt. Gårdshaugen som Askeladden omtaler var svært vanskelig å se, men den vil uansett være svært skadet av en bilvei og parkeringsplass som går rett over den anviste lokaliseringen for denne.

3.2.7 Lenvik

Kirken i Lenvik er den eneste som blir nevnt i det islandske verket Rimbegla, som skal være fra slutten av 1100- tallet. Kirken skal ha blitt brent en gang på 1300- tallet, dog TJB bare omtaler at ”*abølet*” (prestegården) ble brent (DN VI nr. 198 og 302). Det står ikke kirke i Lenvik i dag, den siste kirken ble tatt ned og senere gjenreist på Rossfjordneset i 1885, men allerede i 1879 hadde Lenvik opphørt som kirkested da den nye kirken på Bjorelvnes ble innvidd som herredets nye hovedkirke (Nergård 2003: 120). Det finnes et bilde tatt i 1880-årene, like før kirken ble flyttet, som viser hvor kirken da stod.

Figur 4 Lenvik kirkested i dag. Kirken skal ha stått rett til høyre for de hvite høyballene. I området framfor den røde garasjen, ned mot havet, og til venstre for kirken, ligger kirkegårdsområdet. Bebyggelsen rett til venstre for disse står oppå gårdshaugen

Bratrein 1967:

På sin befarings på gamle Lenvik kirkested i 1967 ble det registrert kirketuft og kirkegård, samt det gamle prestegårdsområdet. En mulig røys ble også observert, men den ble av Bratrein ansett som sannsynlig rydningsrøys. Bratrein beskriver både kirkegårdsområdet og kirketuftsområdet som utpløyd, og han mente ikke å kunne se noen strukturer på overflaten, unntatt en nedfallen gravstein etter prestesønnen Jens Holmboe Hall fra 1845.

Askeladden:

I Askeladden er gårdshaugen på Lenvik registrert på samme sted som Bratrein plasserer den, altså på den gamle prestegården. Den beskrives som oval i formen, ca. 100m lang og 20-40m bred, med en tykkelse på ca 1 - 1,5m. I innførselen for gårdshaugen blir kirkegården og

kirketuften i Askeladden beskrevet som beliggende i området S for gårdshaugen, og beskrevet som nå utpløyde (AL#68584 Rauå og Vingsrygg 1979).

Omtrent 250m SV for gårdshaugen er det i Askeladden også en innførsel for to hustufter som her antas å ha vært kirkehus (AL#74686 M. Arfwedson 1972).

En haug, rund i formen med en diameter på 5m og en høyde på 0,5m skal ligge plassert. ca 500m S-SØ for gårdshaugen. Den skal ha utflytende grenser og antas også her å være en rydningsrøys (AL#74685 M. Arfwedson 1972).

På Kårvikneset, litt over 4,6km S for det gamle kirkestedet, ligger det et gravfelt med 4 gravhauger, hvorav den største er 8m i diameter og 1m høy. Disse gravhaugene ligger innenfor gårdsgrensen for den gamle prestegården og har samme bruksnummer, 36, som denne (AL#48861 M. Arfwedson 1972).

Egne undersøkelser:

Kirkens og kirkegårdens antatte plassering er altså kjent. Målet for mine undersøkelser var å se om disse kunne bekreftes. Med meg på min befaring på Lenvik var Reidar Bertelsen, Lars Ivar Hansen og Vidar Trædal.

Området hvor kirketuften og kirkegården skal ha ligget, er ikke lenger dyrket mark og gårdshaugsområdet er i dag bebygd.

I området der Bratrein mener at kirketuften skal ha ligget, fant vi antydning av en flate, eller plata, med en relativt tydelig voll i N som gikk tilnærmet rett Ø-V. I S sank terrenget etter plataet noe, men det var ikke mulig å finne en klar voll der. Mot V, ned mot havet, senker terrenget seg tydelig og markerer slutten på både plata og vollen. Mot Ø er det ikke mulig å fastslå slutten av plata eller voll grunnet at en bilvei går her. Mot N-NØ synker terrenget noe rett etter vollen, for så å stige sakte opp mot gårdshaugsområdet. Det er i dette området at den gamle kirkegården skal ha ligget.

Vi foretok en linje med prøvestikk ved bruk av jordbor, med to meters mellomrom, over plataet og vollen mot gårdshaugen, i retning fra S mot N. De første stikkene gav funn av teglstein og trekull, og på det niende stikket var vi midt i vollen. Her gikk kulturlaget ned til ca. 40cm og bar preg av å være mindre omrotet. Etter vollen synker altså terrenget noe, for så å stige sakte oppover igjen. På det femtende prøvestikket var vi begynt å stikke i forhøyningen. Her var kulturlaget ca. 45cm og bar preg av å være gårdshaugmasse. På de videre prøvestikkene ble kulturlaget tykkere og tykkere. På disse prøvestikkene, etter at terrenget begynte å stige etter forsenkningen, fant vi beinrester. Dette fortsatte så langt som vi førte linjen med prøvestikk fra S mot N, noe som ser ut til å bekrefte antakelsen om

lokaliseringen av den gamle kirkegården. Etter hvert ble kulturlaget så tykt at jordboret ikke nådde bunnen av sjiktet med kulturlag, og vi bestemte oss da for å avslutte linjen med prøve-stikk.

Ned mot havet i V sank som tidligere nevnt terrenget tydelig. Dette markerte slutten på både plataået hvor kirken kan ha stått og den tydelige vollen i N kant av plataået. Dette gjentar seg imidlertid hele veien bort mot huset og kan markere enden på kirkegården fra Ø mot V, ned mot havet.

Askeladden omtaler to tufter som kan ha vært kirkestuer, ca. 250m SV for preste-gårdshaugen. På vår befaring kunne vi bare finne en mulig tuft her. Vi mente å kunne se tre voller, med åpning ned mot havet. Formen kunne etter vår mening minne mer om et gammelt naust. Noen meter unna fant vi mulige rester etter en gammel grunnmur. Formen og plasseringen på denne muren var ikke ulik en større kirkestue som er å se på det tidligere omtalte bildet fra sent 1800-tall. Steinene var ganske omrotet og vi kan ikke med sikkerhet si om dette virkelig var en mur. Vi kunne ikke ellers finne noe ved vår befaring.

3.2.8 *Tranøy*

Den nåværende kirken på Tranøy ble bygd i 1773 og er, etter Trondenes, den eldste eksisterende kirken av de kirkene som inngikk i Trondenes prestegjeld. Denne skal ligge om lag 60-70m S for den forrige kirken på stedet, og ble flyttet fordi området hvor den gamle kirken stod var meget fuktig (Eriksen 1999: 44 og Munch 1998: 74). Kirken står nå rett Ø for gårdsområdet til den gamle prestegården. I 1818 ble også kirkegården flyttet til det samme området som kirken nå stod (Eriksen 1999: 48).

Figur 5 Tranøy kirkested i dag

Den gamle prestegården utgjør omtrent all bebyggelse på øya, og brukes i dag av en institusjon for psykisk helsevern.

Gabrielsen 1998:

Gabrielsen skriver at det skal ligge en tuft like ved den gamle kirken, som skal gå for å være tuften etter den gamle kirken (Gabrielsen 1998: 78).

Gabrielsen omtaler to gårdshauger på Tranøy, den ene skal ligge på gårdsområdet for den gamle prestegården. Den andre skal ligge ved Hamnsundet, ca. 400m N for den stående kirken (Gabrielsen 1998: 79).

Videre lister hun opp fire ansamlinger av gravhauger, som til sammen skal ha over 27 graver. Et uvisst antall skal ligge nær Tennisset, ca. 500m S for kirken. 20 graver skal ligge nær Tjønnsletta, ca. 300m SØ for kirken. 4 skal ligge nær Smihågen, ca. 200m Ø for kirken, og 3 skal ligge ca. 300m N for kirken, ikke langt fra Hamnsundet. Disse siste 3 er beskrevet som mulige samiske graver. I tillegg lister hun opp 7 graver til, hvorav 6 er mulig samiske, uten at hun spesifiserer nærmere lokasjon for disse, enn at de skal ligge innenfor en radius av maks 1km fra kirken (Gabrielsen 1998: 79).

Gabrielsen omtaler også tre nausttufter, som skal være 16, 18 og 22m lange og 6-7m brede. Hun skriver at det i 1997 ble gravd sjakter i to av disse tuftene. Etter høyde over havet skal den ene nausttuften kunne dateres til EJA-VT/MA, og den andre kan dateres til SMA/NT. Hun skriver at det også er registrert en hustuft her av usikker datering (Gabrielsen 1998: 79).

J. S. Munch 1998:

Munch skriver her at på Osvollen, i området hvor den gamle kirken skal ha stått, skal man kunne observere en svakt buet jordvoll som trolig avgrenser den gamle kirkegården. Det blir også her fortalt at flere skjeletter skal ha blitt funnet i dette området ved pløyning (Munch 1998: 74).

Eriksen 1999:

Eriksen mener at den kirka som står på Tranøy i dag er den tredje i rekken. Han skriver at det ikke er kjent hvordan den første skal ha sett ut, men at det finnes litt informasjon om den andre. Det er denne som skal ha stått på Osvollen 100 alen, eller 60-70m, N for den eksisterende kirken. I 1750 skriver biskop Nannestad at kirken er en trebygning med torvtak, et lite ”smukt” tårn med rødt anstrøk og ei klokke. Gulvet skal ha vært ødelagt av begravelser

under kirken, og kirken skal ha vært bare delvis bordkledd. Kirkegården omtales som ”*vel innhegnet*”, men da kun med torv (Eriksen 1999: 44). I 1770 var det befarings på Tranøy, og her ble kirken beskrevet som en liten forfallen korskirke av tre, den hadde sakristi og tårn og tak av never og torv. Det blir her bestemt at ny kirke måtte bygges og at den måtte flyttes fordi den gamle stod ”*i en sompe*” (Eriksen 1999: 44-46).

Eriksen skriver at det ligger flere gravhauger og flatmarksgraver i SØ, Ø og N for kirken og gården. Det er uvisst eksakt hvor mange det er snakk om, men minst 5 gravhauger skal være samlet på et område ca. 300m Ø for gården. Det skal også være flere nærmere S spissen av øya, ned mot Tenneset (Eriksen 1999: 14). Gravhaugene ligger dels inne i skogen og er nedgrodd av gress, men de fleste skal likevel være godt synlig. Den største (haug 1) er 11,5m i diameter, og har i dag en høyde på ca. 1m. 27m V for denne skal det ligge en haug med en diameter på 9,5m. Ø for haug 1 ligger en rektangelformet gravhaug. Den er omkretset av stein i en firkantet form med målene 9 x 7,6m. Selve graven skal være båtformet og har målene 7,1 x 3m (Eriksen 1999: 14). Omtrent 100m nord for disse gravene, inne i skogen, ligger det i følge Eriksen en stor haug på ca. 7m i diameter som er tilgrodd med skog (Eriksen 1999: 14). Eriksen skriver at V for gården ca. 100m fra sommerfjøset, ligger en stor haug med en reist stein midt oppi, en mulig gravhaug med en mulig bauta. Men han mener at denne haugen og bautaen er usikre (Eriksen 1999: 14).

Det skal også ligge en ansamling av flatmarksgraver rett ovenfor Smedvika. Disse skal være steinsatte og steinene ligger i følge Eriksen i et visst system, dels i firkant, dels mer rundaktig. Ved den ene graven synes visstnok steinene å være lagt i et mønster, i spiral eller labyrintform (Eriksen 1999: 14).

Eriksen nevner også en ansamling av sannsynlige samiske urgraver som ligger på øya. (Eriksen 1999: 14).

Det skal ligge tre nausttufter på nordsiden av øya, ca 300m Ø for kirken. Det ene ligger om lag 5m over havet, og ca. 50m fra sjøkanten. Det er 19,5 x 4,8m i ytre mål. Eriksen skriver at nivået indikerer en brukstid mellom 300 og 500 år e.kr. (Eriksen 1999: 16).

Nedenfor denne tuften ligger det ytterligere en nausttuft, ca. 2,5m over havet. Denne beskrives som en fysisk fortsettelse av den eldste, med en forlengelse ned mot havet (Eriksen 1999: 16).

Den tredje tuften skal være bredere, lengre og langt mer markert enn de to andre. Den er todelt, noe Eriksen mener kan tyde på at den har blitt påbygget p.g.a av landheving (Eriksen 1999: 17,19). Den totale lengden er 27 x 10,5m i ytre mål, men den ”nye” delen utgjør bare 19,4 x 6,2m. Tuftens nederste del ligger vel 1m over dagens havnivå. (Eriksen 1999: 19).

Eriksen mener at dette naustet, tatt høyden over havet i betraktning, kan være fra 15-1600 tallet. Naustet kan ha huset skjøtdebåten som ble bestemt at skulle ligge på Tranøy av lensherren over Nordland, Hartvig Bille, i 1609 (Eriksen 1999: 19). Eriksen mener at disse tuftene tyder på langvarige leidangstradisjoner på Tranøy (Eriksen 1999: 19).

Askeladden:

Det eneste som er registrert i Askeladden foruten den stående kirken, er en nausttuft, 17 x 11m, som ligger ca. 400m N for kirken ved Hamnsundet (AL#15458 H. G. Johnsen 2000).

Egne undersøkelser:

På Tranøy vet man altså at den nåværende lokasjon for kirken ikke er den samme som den opprinnelige kirken hadde. Området for hvor den forrige kirken, og muligens også da den opprinnelige kirken, var plassert er kjent fra skriftlige kilder. Heller ikke den gamle kirkegården er i dag i bruk, men også denne har man gode indikasjoner på hvor lå. Målet for mine undersøkelser ble å se om man kunne stadfeste en mer nøyaktig plassering av disse. Med meg på min befarings på Tranøy var Reidar Bertelsen, Lars Ivar Hansen og Vidar Trædal.

Kirken skal altså ha stått ca 60-70m N for den nåværende kirken. Det var her mulig å se en antydning av en tuft, med en klareste voll i N.

Figur 6 Kirketuften

Denne var avlang og gikk i retningen Ø-V. Vi foretok her prøvestikk med jordbor langs vollen i N og inne i det som kunne fremstå som gulvflaten. Disse viste at kulturlaget her gav inntrykk av å være mindre omrotet enn ellers på jorden N for kirken. Ved prøvestikkene kom

det også opp flere mindre trefliser, både langs vollen og inne i det antatte gulvområdet. Tidsbegrensninger gjorde at vi hadde dessverre ikke kunne foreta en mer omfattende serie med prøvestikk her, men det er meget mulig at vi her kan ha funnet lokaliseringen av den gamle kirken, tatt i betraktning den passende avstanden til den nåværende kirken, orienteringen Ø-V og at terrenget her utvilsomt er ganske fuktig.

Den nedlagte kirkegården skulle ligge N for den gamle kirken, og pløying hadde altså dratt opp beinrester. Ved samtale med brukeren av gården kom det fram at et spesielt område hadde skilt seg ut her, hvor til dels store mengder ben hadde kommet frem. Dette området var ganske langt N på jordet, og det skulle til og med ha kommet fram antydninger til rester etter innhegning her. En avgrensning i dette området var vanskelig å se på overflaten, men noen antydninger var å se.

Figur 7 Kirkegårdsområdet

Vi foretok i dette området flere prøvestikk med jordbor, og støtte her ganske snart på beinmateriale. Det er klart at vi her fant den gamle kirkegården, og dog vi ikke var i stand til å avgrense denne helt nøyaktig er bildet på plasseringen for den gamle kirkegården og den gamle kirken på Tranøy nå å anse som ganske klart.

Gårdshaugen på Tranøya er ganske tydelig i terrenget. Prestegården ser ut til å stå på toppen av den, mens kirka og deler av kirkegården ser ut til å stå i østkanten. Den synker så sakte ned mot jordet og veien i nord. Mot syd er avgrensningen noe vanskeligere å se da det ”naturlige” terrenget her stiger en del. Vi fikk bare tid til å ta noen få kontrollprøvestikk i gårdshaugen, men sjiktet med kulturlag virket å være relativt grunt her.

3.2.9 Dyrøy

Det står i dag kirke på Holm, litt under 4km fra Dyrøyhamn hvor den opprinnelige kirken skal ha stått. Flyttingen av kirken skjedde i årene mellom 1776 og 1778. Bakgrunnen for flyttingen er ukjent, men lokal tradisjon forteller at for å avgjøre plasseringen av den nye kirken ble en syllstokk lagt på havet hvorpå det sted den rak i land skulle kirken bygges, og dette stedet ble altså Holm (Holtermann 1980: 13).

Figur 8 Kart over Dyrøy

Alt som i dag er igjen av kirkestedet på Dyrøyhamn er den gamle kirkegården. Det eneste som ellers forteller noe om stedets kirkelige historie er "Likberget", et nes ca. 150m Ø for kirkegården hvor de døde som skulle gravlegges ble tatt i land. Her i området skal det også ha vært kirkestue (Johnsen og Westrheim 1996: 17).

Dyrøyhamn het opprinnelig Hamn, men skiftet navn på begynnelsen av 1800- tallet for å unngå forveksling med Hamn på Senja (Johnsen og Westrheim 1996: 17). Som navnet indikerer er det her en god naturskapt havn, og gården på stedet heter ennå Hamn. Den ble først nevnt i TJB, nærmere bestemt DN VI nr. 198. Kirken er først nevnt i TR i 1589. I et bønneskrift fra 1641 til Kong Christian IV fra allmuen i Senja len, står det skrevet om kirken på Hamn at den ble oppført "for en hundred aar eller meer da Allmuen var af nogen formuffe" (Holtermann 1980: 8).

Foruten om kirkegården er det eneste kulturminnet å finne i Dyrøyhamn en nå nesten totalt ødelagt gravhaug ca. 250m N-NØ for kirkegården. Men Dyrøya for øvrig er forholdsvis rik på kulturminner, og det er særlig gårdene Mikkelbostad, ca. 3km S-SV for Dyrøyhamn, og Lille- og Store Vinje, ca. 2,5km V, som utpeker seg. I følge O. Rygh nevnes Mikkelbostad i skriftlige kilder først på midten av 1500- tallet, mens Vinje, da som Winio, er med i ABJ rundt 1432.

Harold Holtermann 1980:

Det blir her beskrevet at kirken skal ha ligget på en åsrygg som strekker seg fra Dyrøyhamn og sørover. Det skal i følge teksten her være mulig å se noen av de gamle syllsteinene på denne åsryggen (Holtermann 1980: 8).

Johnsen og Westrheim 1996:

Fra Dyrøyhamn er det her kun den gamle kirkegården og en gravhaug som er registrert. Kirkegården er beskrevet som å danne en firkant på ca. 15 x 20m. Videre er det beskrevet at kirken skal ha stått på den lille åsryggen, på samme sted som man i dag finner kirkegården (Johnsen og Westrheim 1996:16).

På Mikkelbostad gård er det her registrert en gårdshaug. Dateringer fra denne sporer den helt tilbake til 1000- tallet (Johnsen og Westrheim 1996: 12). En drøy kilometer fra denne, helt SØ på øya på Hagenes, er det her registrert 7 gravhauger. Disse ligger innenfor gårdsgrensen til Mikkelbostad.

Vinje er altså i dag delt i Store og Lille Vinje. På Store Vinje er det her registrert en gårdshaug. Trekulldateringer av denne viser til slutten av 600- tallet. Johnsen og Westrheim mener for øvrig at det er sannsynlig at gårdshaugen først begynte å vokse i MA ”..under andre samfunnsforhold” (Johnsen og Westrheim 1996: 22). Det er også her beskrevet en beltespenne i bronse fra et sted mellom 1200 til 1400, funnet i gårdshaugen. På Lille Vinje er det her registrert to gravhauger fra JA.

Det er ellers her beskrevet et håndsnellehjul og en glassperle fra det som regnes som kvinnegrav på Hals, om lag 3km N for Dyrøyhamn.

Askeladden:

På Dyrøyhamn er det i Askeladden kun den gamle kirkegården og en gravhaug som er registrert. Gravhaugen ligger ca. 250 N-NØ for kirkegården og skal være 5m i diameter og ha en høyde på inntil 0,5m (AL# 7708 R.. Jørgensen og O. Knutsen 1977). Et gjerde skal kunne følges rundt heile kirkegården, ca. 35 x 25m i omkrets. I registreringen for kirkegården står det at kirken skal ha stått her inntil 1770- tallet, men at det i dag ikke er noen synlige spor etter denne (AL#28871 R. Jørgensen og O. Knutsen 1977).

På gården Mikkelbostad, på bruket Nyheim ved Hagenes, ca. 3,2km S-SV for kirkegården er det registrert 7 gravhauger, fra 7 til 3,5m i diameter og 0,2 til 0,5m i høyde (AL#48429 R. Jørgensen og O. Knutsen 1977).

På Store Vinje er det registrert en gårdshaug. Den har målene 50 x 100m, og et kulturlag i følge eierne på minst 1,7m. (AL#28873 R. Jørgensen og O. Knutsen 1977). I innførselen for gårdshaugen skrives det at flere løsfunn, inkludert to jernøkser, bygningsrester, kvernsteiner og mynter, hvorav den eldste fra 1657, er funnet i haugen.

På Lille Vinje, på bruket Nergård, er det registrert en samling gravhauger og et løsfunn fra MT. Det skulle ha vært tre gravhauger, men bare to var synlige ved registreringen. Den ene var 10m i diameter og 1m i høyde, den andre er kun beskrevet her som ”*noe mindre*” (AL#18843 R. Jørgensen og O. Knutsen 1977). Løsfunnet består av to jernøkser og en spydspiss fra MT (AL#38885 R. Jørgensen og O. Knutsen 1977). På bruket Lille Vinje, på Lille Vinje gård, er det en innførsel av et løsfunn av en jernøks fra MT/VT (AL#18844 R. Jørgensen og O. Knutsen 1977). Det er fra Lille Vinje gård også en innførsel i Askeladden hvor det inngår 29 forskjellige strukturer av uklar datering, hvorav 14 groper og 13 hustuffer og en mulig gravhaug inngår (AL#18842 B. Helberg 1987). Disse strekker seg over tre bruk av Lille Vinje.

Det er ellers i Askeladden også en innførsel av en gravhaug, 15 x 8 m bred og ca. 0,5m høy, som ligger ca. 2,5km N for Dyrøyhamn (AL#28872 R. Jørgensen 1977). Det kan se ut som dette er den kvinnegraven som Johnsen og Westrheim beskriver.

Egne undersøkelser:

Den gamle kirken på Dyrøy skal ha stått på Dyrøyhamn. Kirkens nøyaktige lokasjon er i dag ikke kjent. Det er i dag heller ingen spor av noen eldre gård å finne her.

Kirken skal altså ha stått i nærheten av kirkegården, og noen kilder omtaler gjenværende tufferester av kirken. Kirkegården er lett å finne der den er plassert ned i en forsenkning på en åsrygg som går fra Dyrøyhamn og sørover. På N siden av kirkegården, oppå ryggen, er det svært kupert, og en eventuell kirke her må ha vært svært liten. På S siden av kirkegården er det langt mindre kupert, men finnes en mengde uklare formasjoner i terrenget her. Jeg torvet av noen av disse for hånd. Dog flere av disse muligens kunne gi et inntrykk av svært primitivt ”murverk”, har jeg vanskelig for å se at disse kan ha hatt noe med et kirkebygg å gjøre og er nok sannsynligvis bare del av det naturlige terrenget.

På Ø siden av åsryggen, ligger et stort jorde som går helt ned til Dyrøyhamn. Jeg kunne ved mine undersøkelser ikke se noen spor av gårdshaug her, men det er godt mulig at denne kan ha blitt pløyd bort her over årene.

3.2.10 Ibestad

På Ibestad stod i MA den eneste steinkirken, unntatt kirken på Trondenes, som kjent i fra Troms. Denne ble revet i 1880 på grunn av et behov for større kirke. Det eneste som i dag er igjen av middelalderkirken er rester av muren under den nåværende kirken, men den er å finne avbildet på et maleri fra 1868 og et foto fra 1872. På begge disse er kirken utstyrt med både kor og sakristi, men disse kom til i 1778-79 og kirken var opprinnelig en liten salkirke om lag 18,7 x 12,4m (Hansen 2001: 140-141). Alderen til denne kirken har vært gjenstand for diskusjon, og jeg vil gå gjennom noen av de arbeid som er gjort på dette i kapitlet om forskningshistorie.

figur 9 Ibestad kirke i dag. Gårdshaugsområdet ligger bak kirken i syd. Dagens prestegård ligger til venstre i bildet

Gabrielsen 1998:

Gabrielsen skriver at det ikke er registrert noen fornminner fra verken JA eller MA på stedet. Hun beskriver to hauger som er registrert, men mener at begge er naturdannelser (Gabrielsen 1998: 78).

Eilertsen 2001:

Turid Følling Eriksen skriver om kirkestedet på Ibestad at ”like inntil kirka ligger restene etter en stor gårdshaug som vitner om lang bosetning” (Følling Eriksen 2001: 121).

Askeladden:

Fra kirkestedet på Ibestad er det kun en innføring som er av interesse. Denne beskriver en mulig gravhaug. Haugen skal være en av to langhauger som ligger inntil hverandre, hvorav begge skal være å regne som naturskapte. Men registranten oppfattet den ene haugen som en gravhaug. Målene på haugen skal være 43 x 16m, med en høyde på opptil 2,5m. Haugen ligger ca. 200m SØ for kirken på Ibestad (AL#7768 R. Bertelsen 1966).

Egne undersøkelser:

Vidar Trædal og Reidar Bertelsen var med på min befaring på Ibestad. Vi kunne her slå fast at det ligger en stor gårdshaug rett N for kirken. Utstrekningen av denne er vanskelig å anslå, siden det ennå i dag er gårdsdrift her, men den er forholdsvis stor og går helt inn til, og delvis under, kirkemuren i N. Ved tidspunktet for undersøkelsen hadde gårdseieren på stedet nettopp foretatt en graving i gårdsområdet, og vi fant blant andre rester av krittpipe spadd opp i denne forbindelse. Ved boring med jordbor kunne vi fastlå at kulturlagene var godt over en meter tykke i gårdshaugen, noe gårdseieren kunne bekrefte at han hadde observert ved graving.

Det er altså fortsatt noen rester av muren til den gamle kirken igjen under den stående kirken. Sammen med Vidar Trædal gikk jeg under koret i kirken for å se nærmere på disse restene. Ved dette tidspunktet mente vi å kunne se sammenhengende murverk av mulig romansk karakter, en byggestil som forsvant i Norge i løpet av 1200- tallet (Hansen 2001: 141). Dette var en meget interessant observasjon, både ut fra datering av de restene av muren av den gamle kirken, men også i forhold til en datering for kirken i seg selv. Imidlertid foretok jeg sammen med Trædal mer inngående undersøkelser her i februar 2009, som viste at våre første antakelser hadde vært noe forhastet. Det viste seg nå at det vi hadde ment kunne være sammenhengende murrester av den tidligere kirken, bestod av gjenbrukt stein fra denne. At dette var stein som hadde inngått i den gamle kirken var klart i at det var betydelige mengder kalkrester på disse. Steiner av denne typen var altså gjenbrukt i fundamentet til den stående kirken, men store mengder slik stein lå også spredt rundt under kirken. Ved disse undersøkelsene i 2009 mente vi å kunne se konsentrasjoner av disse murrestene i Ø omtrent i overgangen mellom skipet og koret, og i V omtrent i overgangen mellom skipet og kirkens tårnbygg. Oppmålinger av disse viste at de stemte godt overens med de målene som er oppgitt at den eldste steinkirken skal ha hatt, og det er således meget mulig at vi fant avgrensningene til den gamle kirken. Vidar Trædal mente for øvrig at formen til de steiner og murrestene vi fant ved disse undersøkelsene fortsatt gir inntrykk av at kirken har vært bygd opp i romansk byggestil.

3.2.11 Bjarkøy

Bjarkøy var et svært viktig område i JA og TMA, noe som kan spores både i sagaene og det arkeologiske materialet. Bjarkøy er for eksempel det eneste av de kirkestedene som inngikk i Trondenes kannikgjeld som har et tunanlegg. Bjarkøy skiller seg også ut i forhold til de andre kirkestedene ved at kirken her er den eneste av prestegjeldets kirker som blir nevnt i TJB, men som ikke er med i TR. Det finnes dog referanser til kirke på Bjarkøy i etterreformatoriske tekster, blant annet omtaler Petter Dass en kirke plassert på Nergård på Bjarkøy i verket Nordlands Trompet fra begynnelsen av 1700- tallet (Munch 1994: 128). Kirken som nå står på Bjarkøy ble flyttet dit fra Sandsøy i 1885/6, og dens plassering har ingenting å gjøre med den opprinnelige kirken å gjøre.

Som sagt forteller både skriftlige kilder og det arkeologiske materialet oss at Bjarkøy har vært et viktig sentrum i JA og TMA. Den tidligste kirken på Bjarkøy er av de fleste ansett å ha kommet til som en privatkirke (eks. Hansen 2003: 264). Det naturlige er da å tenke seg at den ville ha hatt en geografisk tilknytning til den viktigste gården på Bjarkøy.

Gårdene Øvergård og Nergård (gårdsnummer 15 og 17) ligger meget sentralt plassert i landskapet på Bjarkøy. Særlig trer Øvergård frem med den store gårdshaugen som troner godt synlig på toppen av en høyde i et rikt jordbruksområde, med nærhet til sjøen og god utsikt i nesten alle himmelretninger. Navnene Øvergård og Nergård opptrer i skriftlige kilder først i andre halvdel av 1500-tallet, men delingen kan ha oppstått tidligere som for eksempel en bautastein plassert midt på grensen mellom gårdene indikerer. Det er dog sannsynlig å anta, som Oluf Rygh gjør, at ”GN. 15 og 17 er utvivlsomt Dele af den gamle Hovedgaard paa Bjarkø” (NG bd.17, s.32). Med dette som grunnlag har jeg valgt å konsentrere meg om å beskrive det arkeologiske materialet på Bjarkøy relevant for denne avhandlingen, som er å finne på disse gårdene.

Bratrein 1967:

Bratrein skriver her at den gamle kirken skal ha ligget på Nergård, men at det i dag ikke er noen fysiske spor etter denne. Kirken skal ha ligget på tunet til en Simon Simonsen-Øvergård og tunet her skal i følge Simonsen-Øvergård gå under navnet ”Kjerkebakken”. En kirkegård skal ligge rett V for dette tunet. Området det her er snakk om ligger ca. 500m NØ for gårdshaugen på Øvergård. Simonsen-Øvergård opplyste også at den gamle kirken skal ha blitt revet på 1800- tallet, hvorpå tømmeret ble delt i fire. En del skal så ha blitt kjøpt av hans forfedre,

og noe av dette tømmer skulle ved tidspunktet for Bratreins befarings være å finne innebygd i stabburet til Simonsen-Øvergård.

Gabrielsen 1998:

Toril Gabrielsen lister i sin avhandling opp de sentrale funn fra JA og MA på Bjarkøy, og viser til de sentrale skriftlige kildene som vitner om stedets betydning i JA og MA. Gabrielsen mener at sett i bakgrunn av det skriftlige og arkeologiske materialet er det sannsynlig at den første kirka var nært knytta til storgården på Bjarkøy. Hun mener at Øvergård, med den formidable gårdshaugen og sin topografiske plassering, er en rimelig plassering for kirka. Hun avslutter med å skrive at det ikke er umulig at kirken ved et senere tidspunkt kan ha blitt flyttet til Nergård, etter at Bjarkøy mistet sin politiske betydning (Gabrielsen 1998: 69).

Askeladden:

I Askeladden er det fra Bjarkøy totalt 38 innførsler av automatisk fredete kulturminner. Svært mange av innførslene er gravhauger og gravfelt, men også hustufter, gårdshauger og nausttufter inngår.

Fra Øvergård er det fem innførsler av interesse, fra Nergård to. Den ene av innførslene fra Nergård gjelder en ca. 1,7m høy bautastein kalt pila, som står på grensen mellom Nergård og Øvergård (AL#68564 T. A. Brun 1994). Den andre innførselen er for en nausttuft som ligger ved Nergårdsvika, ca. 650m NØ for gårdshaugen på Øvergård. Størrelsen på nausttuften er ca. 25 x 5m, og den ligger ca. 30m fra og ca. 3m over havet, målt fra middelvannstand (AL#38824 R. Bertelsen 1967).

På Øvergård er det registrert en stor gårdshaug med uklar avgrensning, men den skal ha kulturlag i alle fall opp til 1,5m tykkelse. Den strekker seg over fem forskjellige bruksnummer (AL#18802 I.M. Holm-Olsen 1967). Omtrent 50m N for gårdshaugen, oppå et platå på høyden kalt Smihågen, ligger det et gravfelt med fire bevarte gravhauger som varierer i størrelse fra 4 til 7m i diameter og 0,3 til 0,5m i høyde (AL#48839 I.M. Holm-Olsen 1967). Ved Øvergårdsvika, ca. 400m SV for gårdshaugen, ligger det et stort gravfelt med 9 gravhauger og 1 nausttuft. Gravhaugene varierer i størrelse 20 til 5m i diameter og 1,5 til 0,5m i høyde. Nausttuften skal være opp til 22m lang. Bredde og avstand til havet er ikke beskrevet. Det er foretatt utgraving i gravfeltet som frembrakte mye materiale fra JA (AL#18801 I.M. Holm-Olsen 1967). Ytterligere en gravhaug, ca. 6m i diameter og 0,5m høy, skal ligge ca. 500m V for gårdshaugen (AL#48840 I.M. Holm-Olsen 1967). Det er også registrert en gravhaug på Øvergård ca. 600m SØ for gårdshaugen. Haugen er 10m i diameter og 0,5m høy. Det skal tidligere ha ligget flere nå

fjernete hauger i dette området (AL#38826 I.M. Holm-Olsen og R. Bertelsen 1967). Det er på Øvergård, 20-30m V for gårdshaugområdet, i Askeladden en innførsel av uavklart karakter om en mulig kirketuft. Tuften ligger rett nedenfor liten bergknaus, kalt "*Kirkesteinen*", og skal være ca. 13 x 7m (AL#74664 I.M. Holm-Olsen 1967).

Egne undersøkelser:

Det er altså to forslag for mulig plassering for den gamle kirken på Bjarkøy. Målet for mine undersøkelser ble dermed å se om noen av disse forslagene kunne styrkes eller svekkes. Vidar Trædal var også med ved min befaring på Bjarkøy.

Bratrein foresår altså Nergård som åsted for den gamle kirken. Stedet hvor Bratrein plasserte den omtalte "*Kjerkebakken*" ligger på en morenerygg. Kirkegården skulle ligge rett bak denne ryggen. Ved befaringen var det ikke mulig å se noen spor av noen tuft i det området som Simon Simonsen-Øvergård hadde angitt, og vi valgte derfor å foreta prøvestikk i det området hvor kirkegården skulle ha ligget. Vi boret her flere prøvestikk med jordbor, men alle disse var resultatløse. Kulturlaget var meget tynt, og vi kom raskt ned på kompakt morenegrus. Eieren av det området hvor kirkegården skulle ha ligget kunne fortelle oss at hele det aktuelle området bak moreneryggen, hadde for noen få år siden blitt gravd opp i forbindelse med rørarbeid i området. Eieren satte oss i kontakt med gravemaskinføreren fra dette arbeidet, som videre kunne fortelle oss at ingen spor av bein eller beinrester var kommet fram under gravingen. Han hadde for øvrig vært kjent med historiene om kirkegård her og hadde vært oppmerksom på dette under gravearbeidet. Det synes dermed klart at vi her i alle fall kan avkrefte plasseringen av kirkegård i dette området på Nergård.

Eieren av det området hvor kirkegården er angitt, kunne også fortelle oss at ved graving på eiendommen sin oppå moreneryggen, var det kommet fram en jernøks og båtnagler.

Askeladden omtaler en mulig tuft tett ved gårdshaugområdet på Øvergård like nedenfor den såkalte "*Kirkesteinen*", som kan være en kirketuft. Ved vår befaring kunne vi ane en mulig struktur i det aktuelle området, men prøvestikk med jordbor gav intet resultat. I samtale med eieren av det aktuelle området kom det fram at dette området hadde tjent som avrenning for en møkkarenne tilhørende en låve som lå like ovenfor det aktuelle området. Det er mulig at det er dette som har skapt den mulige strukturen som vi mente å se.

Det er vanskelig å si noe om hva som kan befinne seg av bygningsrester på gårdshaugområdet. Det står i dag hus over store deler av gårdshaugen, og en vei går tvers over den i V. Alt dette vanskeliggjør nærmere undersøkelser av gårdshaugen.

Figur 10 Øvergården i dag. Husrekken til venstre for veien står på gårdshaugsområdet, og utstrekningen av den kan anes i åkeren til venstre for disse husene

3.2.12 Sandsøy

Sandsøy er en liten øy, ca. 4,5km N-S og ca. 3,3km ØV. Den ligger rett Ø for Grytøya og rett SØ for Bjarkøy. I TJB (DN VI nr. 198-302) er kirken på stedet kalt ”Sandz” kirke. Den stående kirken er i dag plassert på gården Nordsand. Gårdene Nordsand og Sørsand opptre i følge Oluf Rygh i de skriftlige kildene først på 1600- tallet (NG bd.17, s.34). Disse gårdene dekker i dag store deler av Sandsøy, dog med forskjellig bruksnummer, og mesteparten av de kulturminner som er registrert her i dag ligger innenfor disse gårdenes område. Tatt i betraktning den tette tilknytningen mellom kirken og disse gårdene, har jeg valgt å fokusere på det materialet som befinner seg på disse gårdene innenfor 1km radius av kirken. Denne avgrensningen kommer fordi disse gårdene strekker seg over så å si hele Sandsøy, samtidig som det er sterk konsentrasjon av bevarte fornminner av interesse for denne avhandlingen rundt kirkestedet. Dette gjør det mest praktisk og fortjenestefullt å foreta en slik avgrensning.

Figur 11 Sandsøy kirkested i dag. En nausttuft er synlig nede til venstre

Bratrein 1967:

Bratrein skriver at i følge lokale opplysninger, skal den nåværende kirken på Sandsøy stå på det samme stedet som kirken som ble flyttet herfra i 1885 stod. Han skriver at S for kirken, ned mot havet, ligger det en kirkegård som fortsatt var i bruk. Den eldste gravstøtten å finne her var fra 1824. Bratrein skriver at det var flere gravfunn fra JA på både Sørsand og Nordsand.

Gabrielsen 1998:

Gabrielsen ser det som sannsynlig at den kirken som står i dag, er plassert på samme sted som den som ble flyttet i 1885. Hun mener det er grunn til å anta at også middelalderkirken på Sandsøy var plassert her, noe hun mener at blant annet kan sluttet ut i fra at det ikke er noen tufter å finne i kirkens nærområde (Gabrielsen 1998: 72).

Gabrielsen lister opp 18 gravhauger fra Sørsand og Nordsand. Disse tallene skal komme fra ØK- registreringer. I tillegg skal det være funnet en del løsfunn fra JA som kan stamme fra ødelagte graver. Hun skriver også at det i Stokkemyra, på Sørsand, i 1933 ble funnet tømmerrester etter en mulig vei over myra. Tømmeret skulle i følge en A. Ording være fra 800-1200 e.kr (Gabrielsen 1998: 73).

Askeladden:

Det er i alt 24 innførsler i Askeladden fra Sandsøy. Svært mange av disse er gravhauger og gravfelt, i alt er det registrert rundt 40 gravhauger på Sandsøya. Det er også registrert 2 samlinger av hustufter, samt 2 gårdshauger. Ingen av gårdshaugene er funnet på Sørsand eller Nordsand, den nærmeste gårdshaugen til kirken som i dag er registrert i Askeladden ligger i Altvika, ca. 1,1km S-SØ for kirken.

Sørsand og Nordstrand strekker seg over store deler av Sandsøy, men er i dag delt i flere bruk. Det er 8 av innføringene i Askeladden som kommer fra Sørsand, fordelt på 4 bruksnummer. I dette inngår det gravhauger, hustufter på Sandsholmen, og en nausttuft. På Nordsand er det 9 innføringer, fordelt på 6 bruksnummer. Herunder inngår gravhauger, en nausttuft, samt at kirken står på Nordsand.

Hvis man tar for seg kirkestedet og dets nærområde, ser man at 10 av de 25 innførslene i Askeladden ligger under 1km fra kirken, 7 av disse igjen innenfor 500m fra kirken. Alle disse ligger enten på Sørsand eller Nordsand.

På Nordsand ligger det en nausttuft litt over 100m V for kirken Utvendig mål er 13,5 x 10m (AL#72556 D. M. Andreassen og K. Os 2001). Litt under 150m Ø-NØ for kirken ligger det en

gravhaug, 8m i diameter og 0,5m høy (AL#68558 I.M Holm-Olsen 1967). Litt over 300m N-NØ for kirken er det registrert to gravhauger til, den ene en langhaug med mål 16 x 8m og 0,7m høy. Haug 2 er en rundhaug på ca. 7m i diameter, og 0,6m høy (AL#68557 I.M Holm-Olsen 1967). Omtrent 70m ytterligere N-NØ, altså ca 400m fra kirken, ligger en gravhaug til, 8m i diameter og 1m høy (AL#9450 I.M Holm-Olsen 1967). Rundt 200m V for denne er det registrert to gravhauger til, ca 450m N for kirken, de er 7 og 10m i diameter og 0,7 og 1m i høyde (AL#48833 I.M Holm-Olsen 1967). Det er også registrert en gravhaug, diameter 7m og høyde 1m, litt under 900m N-NØ for kirken (AL# 18791 I.M Holm-Olsen 1967).

På Sørsand er det innenfor kirkens nærområde fire innførsler i Askeladden. To av disse er på Sandsholmen som ligger i leia mellom Grytøya og Sandsøya, over 500m SV for fjæra nedenfor kirken.. I alt 3 hustufter er registrert her, hvorav den største er 11 x 5m. Tuftene ligger alle nært hverandre (AL#54480 D. M. Andreassen og K. Os 2001). En samling av i alt 4 gravhauger er også registrert her. Haugene er i størrelsesorden fra 10 til 3m i diameter og 1,9 til 0,5m i høyde (AL#66028 D. M. Andreassen og Kristin Os 2001). I selve Hamna, litt over 100m S for kirken er det registrert en nausttuft. Den er tilnærmet rektangulær, og har innvendige mål 8,5 x 5m. Det er en del stein i vollene, samt en del av tørrmur som vises nær bunnen. Åpningen til naustet ligger 12m fra flomålet, og 1,5m over havet (AL#24825 D. M. Andreassen og K. Os 2001). Omtrent 500m S for kirken er det også registrert en gravhaug, 8m i diameter og 1m høy (AL#18794 I.M Holm-Olsen 1967).

Det er i Askeladden også registrert funn av krittpipefragmenter og keramikk på grunt vann i vika som utgjør Hamna, etter en marinarkeologisk befarings (AL# 95305 T. Falck 2001).

Egne undersøkelser:

Sandsøy er altså rikt på kulturminner, særlig fra JA, noe som også gjelder i området direkte ved kirkestedet hvor det er registrert graver, nausttufter og løsfunn som tyder på aktivitet i lang tid. Det er rimelig å anta ut i fra dette, sammen med områdets topografi (jordbrukslandskap rette ved god havn), at det her har vært bosetning langt tilbake i tid. Det som ikke er registrert ved kirkestedet er gårdshaug, og i tråd med fokuset på kirke og lokalitet konsentrerte jeg mine undersøkelser her på å forsøke å lokalisere plasseringen for tunet i gårdsområdet ved kirkestedet.

Jeg fant ved mine undersøkelser primært to mulige rester av gårdshaug i nærheten av kirkestedet. Kirken står oppå en terrasse som fortsetter både V og Ø for kirkeområdet. Rett V for kirken er det i dag gårdbebyggelse. Rett Ø for disse går det en utstikker ned fra veien som går forbi kirken i N, og i bakkant av terrassen, ned mot Hamna og moloen som nå ligger der.

Figur 12 Haugen ved låven

og avstikkerveien danner. I forkant, i S, av denne mulige haugen ligger det en liten låve. På N kortside av denne låven ligger det en låvebru i forbindelse med høyeste punkt for haugen. Haugens utstrekning blir kuttet av i V av veien som går ned til moloen, og i N av hovedveien. Ved befaringen var det bilspor i svartjord i gårdsområdet, som kunne være kulturjord. Alt dette er kun mulige indiser, og det er svært lite som kan gi en konklusjon på gårdshaug her foreløpig.

Den andre mulige lokasjonen for gårdshaug ligger på jordet rett N for hovedveien og kirken. Primært er det en stor haug ca.150m N-NV, fra kirken som peker seg ut. Haugen er stor, jeg anslår rundt 40-50 x 30-40m.

Den er høy, kanskje opp til 2m, og synker markant mot S-SV. Haugen synker også betraktelig mer mot V enn mot Ø, men er markert i alle retninger i forhold til landskapet. Den har en rundlig form, og kan også ligne på en veldig stor gravhaug. Noe som skulle kunne tale for en slik tolkning, er at to mindre, men også tydelige, hauger ligger N-NV for haugen, ti-tjue meter unna.

Figur 13 Haugen på jordet

Ø for denne avstikkeren ligger det mer bebyggelse. Hovedveien svinger N-NØ rett etter der hvor avstikkerveien går ned til Hamna i S. I gårdsområdet, fra litt over 30 til over 100m V for kirken, kan det være mulige antydninger til haugdannelse. Sterkest tre dette frem opp mot det hjørnet som hovedveien

3.2.14 Trondenes

Kirken på Trondenes er den eneste middelalderkirken fra Troms som fortsatt står i dag, og var den største steinkirken i Nord-Norge. Stedet er kjent fra sagaene som hjemgården til Asbjørn Selsbane, mens kirken er nevnt i Morkinskinna. Der står det at Kong Øystein Magnusson hevder å ha bygget kirke på stedet og lagt gods til.

Selve kirkebygget har vært gjenstand for mange spekulasjoner, ikke minst hva angår dets alder. En presentasjon av de mest sentrale arbeidene på dette området blir gitt i kapitlet om forskningshistorie.

Gabrielsen 1998:

Gabrielsen omtaler her en gårdshaug som i den Ø avgrensning går under deler av kirken. Haugen skal være 12 x 80m i utstrekning. Undersøkelser av haugen i 1962 -64 viser at den strekker seg fra YJA til NT (Gabrielsen 1998: 74).

Gabrielsen skriver at det er registrert to naust i Altevågen, ca 400m NV for kirken. Den ene skal være 29 x 4,5m i innvendige mål, og det andre 20 x 3-4m. To c14-dateringer fra den største tuften gav resultatene 710-995 e.kr. og 1020-1242 e.kr. (Gabrielsen 1998: 76).

Askeladden:

Ved et nes på nordsiden av Altevågen er det en ansamling av 9 innførsler i Askeladden. Disse 9 ligger innenfor en radius av 150m fra hverandre, og ingen ligger mer enn ca. 1200m fra kirken. Området det er snakk om ligger N-NØ for kirken. Disse 9 innførslene inneholder 8 gravhauger, en naustuft og et båttoppsett.

Innenfor en avstand av 500m fra kirken er det i Askeladden 3 innførsler. Den ene gjelder kirken selv. Den andre gjelder for 3 gravhauger, hvorav den største er 6m i diameter og 0,25m høy, og en naustuft som ligger i Altevågen, ca. 400m NV for kirken. Naustuftten skal være 29m lang og 4,5m bred i innvendige mål (AL#68482 R. Bertelsen og J.S. Munch 1964). Den tredje innførselen gjelder en gravhaug ca. 350m V for kirken. Den skal være 8m i diameter og 0,5m høy (AL#59384 J.S. Munch 1964). Den store gårdshaugen som ligger ved kirken er ikke registrert i Askeladden.

3.2.14 Kvæfjord

Kirken på Kvæfjord er den eneste av kirkene i prestegjeldet som blir nevnt i ABJ. Her står det at erkebiskopen har rett til en andel på fem og et halvt spans leie av gården Gothastadhom, som er beskrevet som ”..innenfor Rå” (ABJ: 166B). Kirken ligger også i dag plassert på Rå, og den stående kirken skal ha blitt bygget i 1865 (Jenssen 1960: 65).

Kvæfjord er rik på fornminner fra både JA og MA, men jeg har valgt å begrense meg til å beskrive de som ligger på de tre mest fremtredende gårdene nærmest kirken, nemlig Huseby, Rå og Strand. Huseby er nå delt i gårdene Øvre og Nedre Huseby. Huseby nevnes i TJB (DN VI nr. 198 og 302), hvor både Sand kirke og Kvæfjord kirke står oppført som partseiere. Rå er også nevnt i TJB (DN VI nr. 198), da i forbindelse med innførselen for Huseby hvor det står at Sand kirke har ett spans leie av Huseby som ”liger wid Raa kirkio j Quidia fyrdin”. Rå er altså også nevnt i ABJ og det er også Strand, dog den her er oppført som Vestrond, men Oluf Rygh mener at dette er samme gård (NG bd 17, s.9).

Toril Gabrielsen 1998:

Toril Gabrielsen skriver at det er registrert gårdshauger på alle tre gårdene. I gårdshaugen på Strand skal det være funnet en benskje som kan dateres til MT/VT, mens det ikke er gjort funn i gårdshaugene på Rå og Huseby som kan gi en spesifikk datering (Gabrielsen 1998: 67).

Gabrielsen beskriver også gravhauger på alle tre gårdene. Det skal være 2-3 små hauger på Øvre Huseby, og minst to graver på Nedre Huseby. Det skal også være registrert flere levninger av hauger på Nedre Huseby, samt flatmarksgraver. Alle disse gravene skal ligge innenfor 1km radius av kirken. Det skal også ligge 1 eksisterende gravhaug, samt ha vært registrert 9 nå fjernede gravhauger på Strand, alle innenfor en radius av 2km fra kirken (Gabrielsen 1998: 67-68).

Det blir også her beskrevet to bautasteiner, hvorav den ene står på kirkegården på Rå og den andre står på Strand (Gabrielsen 1998: 68).

Askeladden:

Fra Rå er det i Askeladden tre innførsler. Det ene er en gårdshaug ca. 120m NØ for kirken. Den skal ha en utstrekning på ca. 100 x 50m, og ha en dybde på rundt 3m. Flere funn er gjort i gårdshaugen, blant annet av klebergryte, mynter og vevlodd (AL#28817 G.Bjørhovde 1967/A. Svestad 1992). Det andre innførselen er for en gravhaug som skal ligge ca. 500m Ø-SØ for

kirken. Den skal ha en diameter på ca. 7m og en høyde på ca. 1m (AL#77028 E. Skjellsvik 1967/A. Svestad 1992). Den siste innførselen for Rå er for en ansamling av groper antatt å være kullmiler, ca. 1km N-NØ for kirken. Det er funnet trekull i to av gropene, men ingen datering er oppgitt (AL#6171 T. Amundsen 1999).

På Huseby (Øvre) er det to innførsler i Askeladden, begge er gårdshauger. Den ene er en mindre gårdshaug med en diameter på ca. 40m, som ligger ca. 300m N for kirken. Graving skal ha vist at den har kulturlagg på over 1,5m, og nå bortkomne funn av dyrebein og keramikkskår er gjort her (AL#48829 O. S. Johansen 1967/A. Svestad 1992). Den andre gårdshaugen skal ligge ca. 100m V-NV for kirken. Den er nå for det meste fjernet i forbindelse med bygging av skole på området. Graving i forbindelse med oppføringen av dette bygget skal ha fremvist kulturlag på over 2m, og funn bl.a. av et sverd og en hvalbensplate er gjort her (AL#18787 O. S. Johansen 1967/A. Svestad 1992).

Det er tre innførsler i Askeladden fra Strand. Den første innførselen er for en gårdshaug som ligger ca. 1200m Ø-SØ for kirken. Den skal ha en utstrekning på 100 x 100m. Kulturlagsdybden står her oppført som ”umulig å påvise”, og hele haugen skal være oppdyrket (AL#59286 G. Bjørhovde 1967/A. Svestad 1992). Den andre innførselen gjelder en gravhaug som skal ligge ca. 1,4km Ø-SØ for kirken. Den skal ha en diameter på ca. 10m, og en høyde på ca. 1m (AL#38816 G. Bjørhovde 1967/A. Svestad 1992). Den siste innførselen gjelder et gravfelt, ca. 1100m Ø-SØ for kirken, hvor alle haugene nå er fjernet. Det skal ha inngått 8-9 hauger i dette gravfeltet (AL#38817 A. Svestad 1992).

Egne undersøkelser:

Jeg kunne ikke finne noe å tilføye etter min befarings av kirkestedet på Rå.

3.3 Dateringresultater fra Lenvik og Tranøy

I forbindelse med mine undersøkelser ble kirkegårdsområdene på Lenvik og Tranøy lokalisert gjennom prøvestikk med jordbor. I ledd av dette ble det også tatt ut materiale fra begge stedene som ble sendt inn til datering.

3.3.1 Dateringsresultatene fra Lenvik

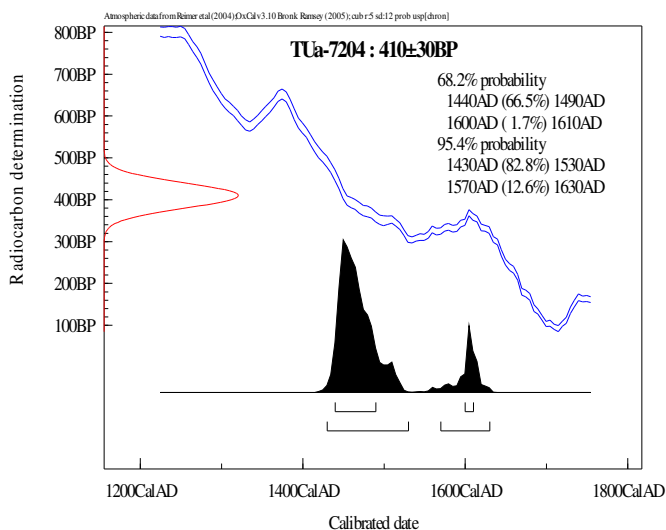
Som nevnt ovenfor ble det i forbindelse med mine undersøkelser på Lenvik foretatt en serie med prøvestikk med jordbor. Disse prøvestikkene gav resultater i form av beinmateriale og trekull/trerester, samt en del rester av teglstein. Beinmaterialet ble funnet i det antatte kirkegårdsområdet, og trekull og trerester ble funnet i det antatte kirkegårdsområdet og den antatte lokaliseringen for kirken. Ved sistnevnte ble det altså også funnet en del rester av teglstein.

Beinmaterialet ble sendt inn til Berit Sellevold ved NIKU i Oslo for analyse. I alt 14 prøver fra Lenvik ble sendt inn, og Sellevold bekreftet at 13 av disse bestod av beinrester av menneske.

Trekullet og trerestene ble sendt inn til Helge Irgens Høeg for analyse. I alt ble 7 prøver fra Lenvik sendt inn. Høeg fant at 3 av disse inneholdt rester av furu eller råttent, uforkullet tre av nyere dato. En prøve bestod av en blanding av furu og bjørk, mens de resterende 3 prøvene inneholdt rester av godt daterbart materiale av bjørk.

Med bekreftelsen av at det var rester av menneskebein vi hadde

funnet i våre prøvestikk i det antatte kirkegårdsområdet på Lenvik, er det etter min oppfatning å anse som svært sannsynlig at vi her har funnet den faktiske lokasjonen for den gamle kirkegården. Det ville dermed være av stor interesse å få en indikasjon på hvor gammel denne kunne være, og en prøve herfra ble plukket ut til C14 datering. Valget falt på en prøve som ble tatt på ca 1,05m dybde, og bestod av et enkelt fragment av hofteben på 6,7 gram.

Figur 14 Kalibrert dateringsprøve fra kirkegården i Lenvik

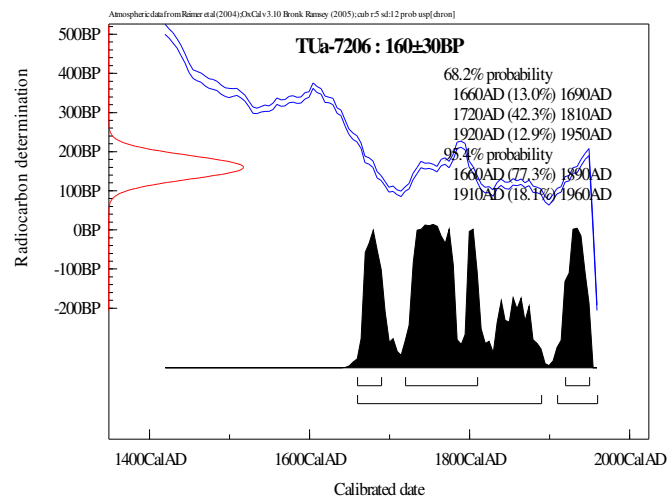
Ingen av trekull/trerest-prøvene fra det antatte kirketuftsområdet gav godt daterbart materiale. Derimot ble det gjort funn av trekull i gårdshaugsområdet, og det ville for denne oppgavens problemstilling og hovedfokus være av stor interesse å få dateringsresultater fra denne. Valget falt på en prøve av trekull av bjørk som ble tatt på ca 1,2m dybde.

Prøvene ble sendt inn til datering ved laboratoriet for radiologisk datering ved NTNU i Trondheim. Prøvene var så små at det ikke kunne måles med konvensjonell datering, og C14 innholdet i prøvene ble målt med akselerator i Uppsala. For prøven med beinmaterialet ble resultatet 410BP +/- 30, og for trekullprøven ble det 160BP +/- 30.

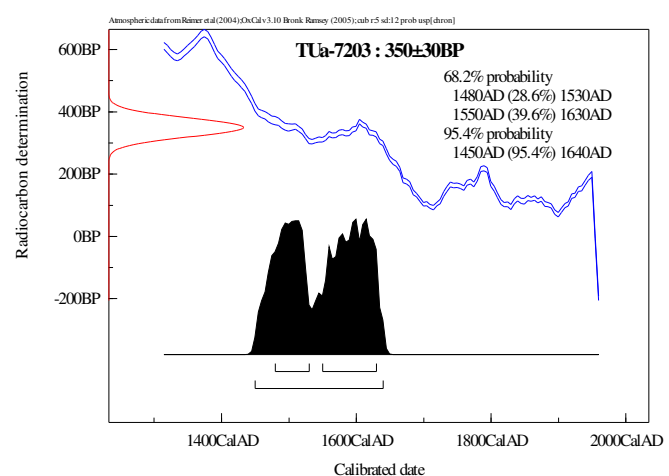
Kalibrert viser det at for prøven med beinmaterialet sannsynligvis skriver seg fra midten av 1400-tallet, dog den også kan være så ny som fra 1600-tallet. For trekullprøven er resultatene svært usikre. Det er en noe overveiende mulighet for at denne stammer fra første halvdel av 1700-tallet, men den kan også være fra helt opp til våre dager.

3.3.2 Dateringsresultatene fra Tranøy

Det ble altså foretatt en rekke prøvestikk på Tranøy hvor vi mente å lokalisere den gamle kirkegården og den gamle kirketuften. Det ble tatt flere prøver som inneholdt beinmateriale fra det antatte kirkegårdsområdet, og flere prøver inneholdende trekull og trerester fra det antatte kirketuftsområdet. Som for Lenvik ble beinprøvene sendt inn til Berit Sellevold for analyse, og treprøvene til Helge Irgens Høeg. I alt 16 beinprøver ble sendt inn, mens tallet for treprøver var 4. I alt 9 av beinprøvene viste seg å sikkert være rester av menneskebein.

Figur 15 Kalibrert dateringsprøve fra gårdshaugen i Lenvik

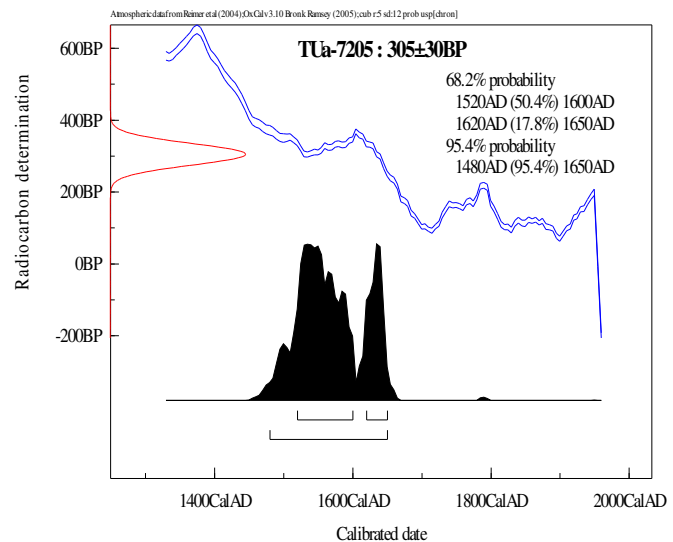

Figur 16 Kalibrert dateringsprøve fra kirkegården på Tranøy

Fire var usikre, mens 3 bestod av rester av dyrebein. Alle de fire treprøvene inneholdt godt daterbart materiale av bjørk og/eller hegg eller rogn.

Som for Lenvik var det ønskelig å få datert noe av beinmaterialet fra det antatte kirkegårdsområdet. Valget falt på en prøve tatt på ca 40cm dybde, og bestod av i alt 7 benfragmenter, hvor det blant annet var kranie og skulderbladfragment av voksen og en hjørnetann fra et ca 6 år gammelt barn, som i alt var på 10 gram.

Det ble altså funnet rester av godt daterbart materiale i det antatte kirketuftsområdet. En datering herfra var svært ønskelig, og valget falt på en prøve som var tatt i det dypeste prøvesticket i den antatte kirketuften, på ca 65-70cm dybde. Den inneholdt 0,7 gram godt daterbart materiale av bjerk og hegg/rogn.

Også disse prøvene var for små for **Figur 17** Kalibrert dateringsprøve fra kirketuft på Tranøy konvensjonell datering, og de ble som prøvene fra Lenvik målt med akselerator i Uppsala. For beinprøven ble resultatet 350BP +/- 30, og for treprøven 305BP +/- 30.

Etter kalibrering ser det ut til at beinprøven skriver seg fra siste halvdel av 1400- tallet eller begynnelsen av 1500- tallet, men den kan også stamme fra slutten av 1500- tallet eller til og med begynnelsen av 1600- tallet. Treprøven fra den antatte kirketuften ser ut til å ha en overveiende mulighet til å stamme fra første halvdel av 1500- tallet.

3.3.3 Kommentar til dateringsprøvene fra Lenvik og Tranøy

Resultatene av dateringsprøvene fra Lenvik og Tranøy er interessante på flere måter. Begge steder ble det tatt beinprøver fra antatte kirkegårder, som så ble C14 datert. Prøven fra Lenvik ser ut til å ha en overveiende mulighet til å stamme fra midten av 1400- tallet, mens prøven fra Tranøy ser ut til å være fra rundt århundreskiftet mellom 1400- og 1500- tallet.

Hva forteller så dette oss? Hvis begge disse dateringene er rett, vil det bety at man har bevis for kirkegårder fra i alle fall slutten av middelalderen på de aktuelle stedene. Nå kan riktignok begge dateringene være fra så sent som 1600- tallet, men satt sammen med at det i de aktuelle områdene kom fram en god porsjon mer beinmateriale og de skriftlige kildenes

beretninger, er det å anse som mer eller mindre uomtvistelig slått fast hvor de gamle kirkegårdene på Lenvik og Tranøy har ligget.

Treprøvene er også interessante, i alle fall hva angår Tranøy. Med sin usikre datering, som selv i sin eldste potensielle utstrekning ikke kan settes lenger tilbake enn til midten av 1600-tallet, må vel trekullprøven som ble tatt fra gårdshaugsområdet på Lenvik sies å være av mindre interesse for denne avhandlingens interesseområde. Jeg mener for øvrig det er rimelig å anta at denne prøven er kraftig kontaminert. Den ble tatt i et prøvestikk som ligger i grenseområdet mellom gårdshaugs- og kirkegårdsområdet, og tett ved det sted hvor det også går et gjerde av yngre dato. Her har nok moderne aktivitet rotet mye rundt i massene.

Resultatet av treprøven som ble datert fra den antatte kirketuften på Tranøy er mer interessant. Den ser ut til å ha en overveiende mulighet til å være fra første halvdel av 1500-tallet, men kan være så gammel som midten av 1400-tallet. Det faktum at den ikke kan være yngre enn til midten av 1600-tallet, sett sammen med at historiske kilder forteller oss at det skal ha ligget en kirke i det aktuelle området på slutten av 1700-tallet, forteller uansett at det er stor sannsynlighet for at vi her har funnet lokasjonen for den gamle kirken på Tranøy.

Det ble kun tatt i alt fire dateringer under arbeidet med denne oppgaven, to fra Lenvik og to fra Tranøy. Tids- og økonomiske begrensninger tillot ikke flere. Det er selvsagt at man ikke kan trekke all verdens konklusjoner ut av et slikt grunnlag, men det tjener i mine øyne i alle fall det formål å fortelle oss at ved mer inngående arkeologiske undersøkelser enn det som tidligere er gjort, vil kunne gi nye opplysninger om kirkenes lokalisering og alder og videre muligens noe om deres bakgrunn. Kun en datering er tatt fra hvert av kirkegårdsområdene på henholdsvis Lenvik og Tranøy, en (dog noe mislykket må en kanskje si) datering fra gårdshaugen på Lenvik og en fra den mulige kirketuften på Tranøy. Det er i mine øyne liten tvil om at ytterligere undersøkelser vil fortelle enda mer.

4. Forskningshistorie

Kirken og innførselen av kristendommen spilte en sentral rolle i samfunnsutviklingen i middelalderen her til lands. Det mest synlige beviset på dette er å finne i de mange kirkene som ble grunnlagt og reist på denne tiden, og som i dag utgjør en svært viktig del av materialet vi har fra denne perioden. Dette har igjen naturlig nok medført at studier på kirker, kirkeorganisasjonen og deres oppkomst, bakgrunn og betydning har vært gjenstand for mye av forskningen på det norske middelaldersamfunnet. Jeg skal i dette kapitlet gå gjennom de mest sentrale arbeider som berører det materialet som inngår i denne avhandlingen; kirkene i Trondenes prestegjeld.

4.1 Ulik bakgrunn, ulik tilnærming

Kirkene fra middelalderen har altså vært, og fortsetter å være gjenstand for interesse fra et bredt spekter av fagdisipliner, som alle har forskjellige fokus og tilnærming til materialet. Eksempelvis er kirken på Trondenes interessant for kunsthistorikeren som skriver om nord-norske steinkirker, for bygningsarkeologen som studerer byggeskikk og arkitektur i middelalderen, for en bygdebokforfatter som skriver om Trondenes, eller for historikeren, arkeologen m.fl. som skriver om Trondenes sognekirke og dets annekskirker i middelalderen. Med ulik bakgrunn og fokus, medfølger en ulik tilnærming til materialet en har i hende.

De gamle kirkene i Sør-Troms og på Senja er med på å understreke et steds betydning i tidligere tider, og de er dermed interessante for de som ønsker å ta for seg forhistorien til disse stedene. Men som oftest har kirkene først og fremst fungert som slike symboler på et steds betydning, og har i liten grad vært gjenstand for særskilte undersøkelser i seg selv. Det er i all hovedsak kirken på Trondenes som har fått et slikt søkelys på seg, det er da først og fremst alderen og bakgrunnen til den stående kirken som har vært gjenstand for interesse, og alt fra lokalhistorikere som Trygve Lysaker til kunsthistorikere og bygningsarkeologer som Vidar Trædal og Ole Egil Eide har tatt for seg dette spørsmålet. De andre kirkene er ofte nevnt i bygdebøker og lokalhistoriske verk, som i Arthur Brox bøker om Berg og Torsken kommuner eller Erling Linde m.fl. bok om Kvæfjord, men da uten særlig inngående undersøkelser av kirkene selv.

Det er i hovedsak fire arbeider som i særlig grad har tatt for seg å se på (i alle fall noen av) disse 14 kirkenes bakgrunn. I 1970 gav historikeren Håvard Dahl Bratrein ut en artikkel i to

ledd om befolkningsforhold og kirkebygging, som var delvis basert på hans kirketuftsregistreringer i Troms og Finnmark på slutten av 1960-tallet. En hovedfagsoppgave fra 1998 av Toril Gabrielsen representerer det eneste rene arkeologiske arbeidet om kirkeoppkomst som berører noen av de aktuelle kirkene i Sør-Troms. Gabrielsen tok i sin avhandling for seg kirkene i Nord-Norge mellom Bodø og Tromsø, men utelot kirkene på Senja eller Dyrøy fordi disse ikke opptrer i skriftlige kilder før TF. Dette skillet mellom kirkene opererte også historikeren Lars Ivar Hansen med i sin artikkel fra 2003 hvor han ser på bakgrunnen til kirkene i Trondenes prestegjeld i lys av de opplysninger som kommer fram i TJB. Det fjerde og siste arbeidet som er særlig relevant for min avhandling er kunsthistorikeren Vidar Trødals doktorgradsavhandling om kirkene i Troms og Finnmark fra 2008. Også kunsthistorikeren Lena Liepes bok om de nordnorske steinkirkene fra middelalderen fra 2000 er verdt å nevne i denne sammenheng.

4.2 Trondeneskirken

Som nevnt tidligere vil jeg ikke komme til å legge noe fokus på kirkearkitektur i denne avhandlingen. Men det er slik jeg ser det allikevel viktig å ta for seg den de mest sentrale synspunkter på stående kirken på Trondenes, fordi denne kirkens udiskutabelt sentrale posisjon i middelalderen danner en viktig del av bakteppet for diskusjonen rundt de kirkene som inngikk i dette prestegjeldet i middelalderen.

Den stående kirken på Trondenes er altså den eneste gjenværende middelalderkirken i det gamle Trondenes kannikgjeld. Den er også den største av de 11 kjente middelalderske steinkirkene, hvorav 7 fortsatt står. Den er også den nordligste av disse 11 kirkene.

Et arkitektonisk særtrekk ved Trondeneskirken, er det store koret. Et annet er det tilsynelatende opprinnelige sakristiet, og begge er enestående karaktertrekk blant de nordnorske steinkirkene fra middelalderen. Det er med andre ord flere unike elementer ved Trondeneskirken. Hvilken betydning har disse særtrekkene og kan de fortelle noe om kirkens bakgrunn og alder?

Disse spørsmålene har opptatt alle som har undersøkt kirken på Trondenes, og til hjelp for å svare på disse har særlig to historiske beretninger blitt trukket fram. Det ene er "affæren" med Asbjørn Selsbane, og det andre er Morkinskinns beretning om at Kong Øystein Magnusson skal ha hevdet å ha bygget en kirke på stedet og så ha gitt gods til denne. Med Asbjørn Selsbane-affæren er det blitt foreslått at etter at feiden mellom Olav Haraldsson og Asbjørn kulminerte i drapet på Asbjørn, ble Asbjørns gods, som blant annet innbefattet

Trondenes, konfiskert av kongen. Det var videre deler av dette godset som ble gitt av Øystein til kirken etter grunnleggelsen (Lysaker 1958: 74). Øysteins regjeringstid var mellom 1103 og 1123, og en slik grunnleggelse må nødvendigvis ha skjedd en gang i denne perioden. Det er dog bred enighet om at fullt så gammel kan ikke den stående steinkirken være. Trygve Lysaker som antar en kongelig konfiskasjon av godset etter Asbjørn, og en opprinnelig grunnleggelse av kirke på stedet av Øystein Magnusson, er av den oppfatning at steinkirken ble oppført etter ordre fra Håkon Håkonsson i ”..2. fjerdepart av 1200- tallet..” (Lysaker 1958: 108). Han mener at den byggestilen, som han omtaler som ”*unggotisk*”, og det tre-koblede vinduet i korets østvegg understøtter en slik datering. Formålet med denne oppføringen mener Lysaker var at kirken her skulle være en sentralkirke for Trondenes fylke, og dette mener han at kirkens grunnplan, som Lysaker beskriver som ”..*vanlig for slike fylkeskirker..*”, understøtter (Lysaker 1958: 108).

På begynnelsen av 1990- tallet ble det foretatt dendrokronologiske undersøkelser av takverket på Trondeneskirken, som var med på å forme oppfatningen av kirkens alder. I sin bok om norsk steinbyggerkunst i middelalderen fra 1997, kommer Øystein Ekroll med et forslag som er vesenlig forskjellig fra Lysaker sitt. De dendrokronologiske undersøkelsene viste at treverket til taket over koret ble felt i 1399/1400, mens det for skipet var felt rett etter 1434. Østgavlen i skipet har så blitt reparert med tømmer felt i 1507/08 (Storsletten 1998: 9). Ekroll skriver at veggene ikke gir noen spor etter brann, og menet at det er meget godt mulig at en her har å gjøre med det opprinnelige takverket (Ekroll 1997: 301). Han mener at en datering til seint 1300- tall eller tidlig 1400- tall, passer godt med det en vet om Trondenes prestegjelds rikdom og posisjon på denne tiden. Ekroll anerkjenner at det finnes trekk ved kirken som kunne datere den til 1200- tallet, men mener at eksempelvis det faktum at det ikke finnes noe inventar fra denne perioden, samt det for ham sannsynlige i at vi her har å gjøre med det opprinnelige takverket, usannsynliggjør en slik datering. Til slutt skriver han at det er utenkelig at en kirke slik som Trondenes kirken med sin betydelige størrelse, ikke blir listet opp i beretninger om Håkon Håkonsson sammen med andre byggverk han stod bak, og konkluderer med at Trondeneskirken er det ”..*viktigaste byggverket vårt frå seinmellomalderen.*” (Ekroll 1997: 302).

I en artikkel fra 1998 viderefører Vidar Trædal denne oppfatningen, og mener at tidligere arbeider i liten grad har tatt for seg de dateringsmessige problematiske trekkene ved kirken. I tillegg til takverkets datering til senmiddelalderen mener han at det også finnes andre byggetekniske og arkitektoniske detaljer som kan understøtte en slik sen datering. Et trekk som Trædal trekker frem er at alt peker på at sakristiet i kirken tilhørte den opprinnelige grunn-

planen for kirken. Han skriver at det er uvanlig med sakristi i kirker fra tidlig- og høymiddelalder, eksempelvis er ingen av de andre nordnorske steinkirkene fra middelalderen utstyrt med et opprinnelig sakristi (Trædal 1998: 72). Trædal skriver at tatt i betraktning Trondeneskirkenes størrelse og at sagaen om Håkon Håkonsson ellers fremstår så detaljpreget, er det meget lite trolig at oppføringen av denne kirken kan ha kommet på hans befaling. Men han skriver at Trondeneskirken for øvrig ikke fremstår som et kongelig anlegg og at det ikke kan være utelukket at kirken har blitt oppført på hans tid, og Trædal mener det derfor er langt mer fruktbart å vende seg til bygningen selv for datering (Trædal 1998: 70). Trædal mener det finnes klare trekk ved kirken som tyder på at de håndverkerne som bygde kirken på Trondenes ikke hadde noen særlig tilknytning til noe spesielt håndverksmiljø, som for eksempel Bergen eller Nidaros, og han beskriver kirkens utforming som ”uakademisk” og foreslår å introdusere et nytt begrep hva angår murarbeidet ved kirken på Trondenes; ”Hjemmehugget”. Forklaringen på dette mener Trædal ligger i at kirken virkelig ble påbegynt et godt stykke ut på 1300-tallet, og at byggherren på dette tidspunktet dermed ikke har hatt noe etablert, profesjonelt byggemiljø å henvende seg til (Trædal 1998: 76-79). Trædal mener at administrasjonen av stadig større inntekter til kirken skapte et behov for en sentralinstans nord i erkestiftet utover i middelalderen, og foreslår en kronologi for Trondeneskirken som slik;

Sokkelprofilen for en planlagt stor (fylkes?)kirke blir lagt ut en gang mellom 1300 og 1350. Deretter setter man i gang med oppføringen av kor og sakristi. Byggearbeidene stopper så opp en tid p.g.a svartedauden. Når arbeidene kommer til igjen får man endelig lagt tak på koret (Trædal mener at sakristiet kan ha blitt overhvelvet før dette og muligens fungert som en slags minikirke) i 1399/1400. Det blir deretter satt inn et korskille i tre slik at koret kan fungere som en kirke med et skip i den vestre enden av koret. I 1442 (basert på en bevart kvittering fra tømmermannen Magnus Johnson) står så skipet ferdig (Trædal 1998:79-80).

Det foreløpig siste større arbeidet som tar for seg å datere kirken på Trondenes, ble utgitt av bygningsarkeologen Ole Egil Eide i 2005. Her går han ganske kraftig i mot de antakelser som Ekroll og Trædal gjorde, og mener at de foreslåtte dateringer av kirken til 1300-/1400-tallet som kom til som en følge av de dendrokronologiske undersøkelsene, ikke har tatt tilstrekkelig hensyn til en murarkeologisk granskning av den underliggende bygningskropp som ”..prinsipielt sett alltid kan tenkes å ha større elde enn takverket”, og for at dette kan gjøres må murpussen i tilstrekkelig grad avhogges. Eide mener at til den tid dette eventuelt blir gjort er det verdifullt å se på bygningens arkitektoniske enkelttrekk for å se hva de hver for seg og samlet kan fortelle om bygningskroppens alder, og deretter sammenfatte dette med

takverkets alder og det en ellers vet om kirken (Eide 2005: 4). Eide er av den oppfatning at kirkens utvendige karakter ikke skiller den nevneverdig fra andre kjente middelalderbygninger fra 1100- tallet, og mener at man på dette grunnlag forsiktig kan konkludere med at man synes å stå ovenfor en kirke fra gotikkens tidligste tid, hvor romanske trekk ennå henger i (Eide 2005: 4-5). Han skriver videre at sett bort fra sakristiet skiller ikke kirkens grunnplan seg fra kjente kirker fra 1100- og 1200- tallet på Norges vestkyst og i Trøndelag, og Eide mener at det er her man må se etter eventuelle parallelltrekk i arkitekturen. Det store koret og det opprinnelige sakristiet representerer dog klare særtrekk ved Trondenes, men Eide mener at dette neppe er elementer av daterende art, og skriver at det finnes liknende tilfeller. Eide oppfatter disse trekkene som tegn på at kirken helt fra begynnelsen av må ha vært ment å fungere som noe langt mer enn en vanlig sognekirke (Eide 2005: 5-6). Som de fleste andre mener Eide at sokkelens totale enhetlige form og bergartstype under hele bygget tyder på at kirkens grunnplan ble utlagt under ett. Denne sokkelen skriver Eide at er en ”*attisk base*”, kjent i Norge kun fra bygninger fra 1100- tallet (Eide 2005: 7). Kirkens murverk mener altså Eide at vil stå sentralt når en skal forsøke å datere denne. Murverket er pusset bortsett fra i kirkens gavltrekanter, og er kun mulig å studere her. Eide skriver at disse viser at muren til ca 1,8m opp fra loftsgulvet – noe som tilsvarer nivået for skipets murkroner – består av tett murverk i relativt jevne skift, så å si uten pinning. Denne muremåten er vanligvis oppfattet som forlatt i Norge en gang på midten av 1200- tallet, dog alderen på de yngste forekomster av slik mureverk ikke er kjent (Eide 2005: 18). Eide skriver videre at den øvre delen av kirken gavlverk oppviser en annen type murverk, hvor det er steiner av vekslende form og størrelse, uten spesielt god skiftegang, og store felt av utpinneringer. Det er uvisst når denne murformen kom til, men den eldste sikkert daterte forekomsten er fra Håkonshallen i Bergen fra 1250- tallet (Eide 2005: 18). Kirkens gavlsnei i vest oppviser igjen et annet murverk, her finner man uregelmessig avrundet stein av noenlunde lik størrelse Fugene er brede med ifylling av småstein som er trykket inn i fugemørtelen. Eide skriver at den opprinnelige del av skipets vestre sperrefag omslutes av dette mureverket, og dermed kan dateres til 1430- årene hvis man forutsetter at gavlen er murt opp noenlunde samtidig som taket kom på. Murformen her samsvarer for øvrig godt med annet kjent murverk fra 1400- tallet (Eide 2005: 18-19). Eide oppsummerer med at kirkens eksteriør, grunnplan, sokkelprofil, korets og skipet portalprofiler samt de murtekniske observasjonene, indikerer at byggearbeidene ble startet opp tidlig på 1200- tallet, eller t.o.m så tidlig som i 1100- tallets siste tiår. Han anser at alt i det minste tyder på at kirken ble påbegynt i en brytningstid mellom romanske og gotiske stilimpulser, og mener at en tenkt byggstart på 1300- tallet eller senere ville ha fremvist vesentlige

arkitektoniske forskjeller (Eide 2005: 21). Eide avslutter med å fremsette en mulig hypotese for den byggmessige utviklingen av kirken:

Han foreslår at kirkebygget er ment for en større geistlighet, og at grunnplanen for en slik kirke er lagt ut en gang omkring 1200. Store ressurser må ha vært tilgjengelig, og byggeprosessen har i utgangspunktet foregått i en noenlunde sammenhengende, men trinnvis prosess frem til litt etter midten av 1200-tallet. I denne tiden gjøres koret med sakristi ferdig, og skipets vegger reises til i alle fall over vindusnivå. Finansieringen må etter dette ha sviktet en eller annen gang ut i hundreåret, noe som medførte byggestans, og skipets øst- og vestgavl har øyensynlig aldri blitt påbegynt. Etter at arbeidet med kirken stopper opp, står skipets murer provisorisk overdekket i minst 100 år, til økonomien bedrer seg på slutten av 1300-tallet. En påfølgende, mer sporbar etappe, innledes så med oppføringen av taket over koret omkring 1400, deretter følger takverket over skipet med muring av gavlsneien i vest i 1430-årene, og videre ombyggingen av kors skillet. Det hele avsluttes litt etter 1500 med reisningen av de østre sperrefag i skipets takverk (Eide 2005:23-24).

4.3 Tolkninger av bakgrunnen til kirkene

Det er altså i all hovedsak fire arbeider som fokuserer på bakgrunnen til de kirkene som i middelalderen lå under Trondenes prestegjeld. Det første er Håvard Dahl Bratreins artikkel fra 1970, som delvis baserte seg på registreringer av kirketufter Bratrein gjorde for riksantikvaren over noen sesonger på slutten av 1960-tallet, hvor han undersøkte i alt 87 lokaliteter fra Lofoten til Varanger. Fokuset for registreringene var for øvrig rettet mot kirkene som lå på Senja og nordover, og formålet med dette arbeidet var å kartlegge det som kunne finnes av kirketufter og kirkegårdsrester i dette området med sikte på fremtidige arkeologiske undersøkelser (Bratrein 1970b: 79). Bratreins arbeid bestod ikke av arkeologiske undersøkelser, men befarings av kirkestedene hvor han benyttet seg av historiske kilder og lokal tradisjon for å orientere seg i landskapet. Artikkelen, som altså ble utgitt i to deler i Håøygminne i 1970, er titulert ”*Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder*”.

Formålet her var, som det kommer fram av tittelen, å se på hvordan befolkningsforhold og kirkebygging kan ha spilt inn på hverandre i tidlig middelalder. Bratrein mente at disse forholdene var mer avklart for Sør-Troms og Nordland enn tilfellet var for området nord for Malangen, og han valgte dermed å fokusere på dette området (Bratrein 1970a: 33). Men selv om han konsentrerte seg om kirkene i Nord-Troms og Finnmark, hadde han også noen tanker

om de kirkene som hørte til under Trondenes prestegjeld. Som mange andre mente Bratrein at den betydning som Bjarkøy hadde i vikingtid og tidlig middelalder, kjent fra sagaene og det rike arkeologiske materialet, gjør det sannsynlig at den første kirken her ble bygget på privat initiativ en gang på 1000- tallet, og det samme mente han gjelder for kirka på Trondenes (Bratrein 1970b: 74). Det faktum at det i Morkinskinns beretning om Trondenes som grunnlagt av Kong Øystein tidlig på 1100- tallet ikke sier noe om at dette var den nordligste kirka i verden på dette tidspunktet, tok han til inntekt for at det er fullt mulig at det i Troms kan ha ligget kirker vi i dag ikke kjenner til, reist av lokale høvdinger og menigheter (Bratrein 1970b: 74). Et slikt lokalt initiativ mente Bratrein også kan ligge bak grunnleggelsen av kirkene i Kvæfjord, Lenvik og på Tranøy, og han begrunnet dette med at før disse kirkene kom inn under Trondenes, som er kjent fra TR, så hadde disse kirkene lagt til seg eget kirkegods på 1300- tallet og stod i en selvstendig stilling, og at deres underordning i forhold til Trondenes var en ordning av relativt sen dato (Bratrein 1970b: 74-75). Som nevnt tidligere er ingen av kirkene som ligger på Senja kjent fra det skriftlige materialet før TR, men med utgangspunkt i beregninger av befolkningstall og overbevisningen om at også folk her på denne tiden var kristnet og ville ha ønsket seg kirke nærmere en Tranøy og Lenvik, mener Bratrein at det er gode muligheter for at disse kirkene kan ha blitt reist allerede i høymiddelalderen, kanskje til og med ned i tidlig middelalder på 1100- tallet, da også her etter privat initiativ (Bratrein 1970b: 75).

Det neste arbeidet som tar for seg oppkomsten av kirkene i Trondenes prestegjeld er arkeologen Toril Gabrielsens hovedfagsoppgave fra 1998. Gabrielsen omtaler her ikke kirkene på Senja og Dyrøy, siden hun avgrenset sine undersøkelser til kirker som er nevnt i 1432 (ABJ) og/eller tidligere. Gabrielsen særskilte formål var å ta for seg det middelalderlige kirkesteds beliggenhet i forhold til det omkringliggende jernalderlandskapet, og hva dette kunne si om kirkeoppkomsten i Nord-Norge (Gabrielsen 1998: 1).

Materialet ble avgrenset geografisk til de kirkene som lå mellom Bodø og Tromsø og tidmessig altså til året for ABJ (1432) (Gabrielsen 1998: 1) Gabrielsen foretok ingen egne arkeologiske undersøkelser, men støttet seg til tidligere arbeid, så som registreringer gjort for Økonomisk Kartverk (ØK), der det var mulig. Metodisk valgte hun å se på materialet i et komparativt lys fra et makroperspektiv, i et forsøk på å finne noen repeterende mønstre og trekk som kunne gi ny innsikt rundt oppkomsten til kirkene i Nord-Norge (Gabrielsen 1998: 1-2, 26).

Til dette formålet søkte hun spesifikt å se på om de fornminnene en har i fra jernalder og tidlig middelalder kunne gi mer innsikt rundt spørsmålet om kirkeoppkomst. Med dette målet

for øyet kartla hun derfor de aktuelle fornminnene som lå innenfor to kilometers radius fra det middelalderlige kirkestedet (Gabrielsen 1998: 25). Denne avgrensningen ble gjort fordi Gabrielsen mente god oversikt over området må ha vært nødvendig på en jernaldergård, og en radius på to kilometer mente hun var et område som var stort, men samtidig ikke for stort til at man mistet denne oversikten (Gabrielsen 1998: 25). I tråd med målet om å finne komparative mønstre delte hun inn materialet fra de forskjellige kirkestedene i tre grupper. I disse gruppene inngikk store nausttufter (over 15m), tunanlegg og graver (Gabrielsen 1998: 84). Gravene anså hun som spesielt viktige fordi hun mente at de er å anse som religiøse indikatorer (Gabrielsen 1998: 85). Hun erkjente at slitasjen på materialet kan ha vært stor på enkelte steder, ikke minst hva graver angår, men mente at sjansen for å få med de viktigste stedene øker når en bruker flere typer av fornminner (Gabrielsen 1998: 85). I analysen av materialet anså Gabrielsen den gårdshaugen som lå nærmest kirkestedet for å være den viktigste (Gabrielsen 1998: 85).

Inndelingen av de forskjellige gruppene ble lagt etter disse kriteriene:

Gruppe I:

Består av de kirkestedene der det er registrert tunanlegg og/eller nausttufter over 15m lange, som kan dateres tilbake til jernalder eller tidlig middelalder, mindre enn 2 km fra det antatte middelalderske kirkestedet. Trondenes, Bjarkøy og Tranøy faller innenfor denne gruppen.

Gruppe II

Består av de kirkestedene der det er registrert flere graver som kan dateres til jernalder, innen en 2 km radius rundt det stedet der kirken sannsynligvis stod i middelalderen. Men der det ikke er registrert tunanlegg eller naust. Kvæfjord og Sandsøy faller innenfor denne gruppen.

Gruppe III

Består av de middelalderske kirkestedene der det ikke er registrert jernaldergraver, nausttufter eller tunanlegg. Ibestad og Lenvik faller innenfor denne gruppen.

Gabrielsen mente at de kirkestedene som befinner seg i gruppe III skiller seg mest ut. Det er svært lite registrert jernaldermateriale i forbindelse med disse stedene, og denne gruppen omfatter også flere kirker hvor skriftlige kilder omtaler grunnleggelsen, noe som gjør at den skriftlige dateringen av kirkestedene gjennomsnittlig er eldre innenfor denne gruppen enn i de

andre (Gabrielsen 1998: 100). Gabrielsen mente at bakgrunnen for dette kan være at bakgrunnen til disse kirkenes grunnleggelse var en helt annen enn for de andre kirkestedene, og hun peker blant annet på at alle disse kirkestedene ligger i områder som kan oppfattes som utkanter av det norrøne området (Gabrielsen 1998: 100). Videre mente hun at denne tanken styrkes ved at en kan se at disse kirkene er plassert ved steder med få kjente spor etter fast bosetting (Gabrielsen 1998: 100). Gabrielsen mente at når en så på materialforholdet mellom gruppe I og gruppe II, antydte dette at de stedene som klassifiseres til gruppe I var mer sentrale enn de innenfor gruppe II i jernalderen (Gabrielsen 1998: 100). Gabrielsen skriver at det er usikkert hvorfor disse kirkene ble bygget, men mener at makt og kultstedskontinuitet i alle fall må ha spilt en rolle, særlig innenfor gruppe I (1998: 103).

Det tredje større arbeidet som ser på bakgrunnen til kirkene under Trondenes prestegjeld, står historikeren Lars Ivar Hansen for. Han skrev i 2003 en artikkel titulert *”Trondenes Kannikgjeld”*, hvor han i all hovedsak tok for seg det materialet som kommer fram i TJB. Siden kirkene på Senja og Dyrøy ikke inngår her, omtaler heller ikke Hansen disse kirkene. Hansens formål med artikkelen var å se på rollen og betydningen Trondenes og dens underliggende kapeller hadde i middelalderen, og i den sammenheng ønsket han å undersøke bakgrunnen til de forskjellige kirkene og hvordan disse ble organisert utover i denne perioden. Et hovedpoeng for Hansen var at Trondenes prestegjeld med sin spredning over et stort geografisk område, fra Malangen i nord til Kvæfjord i sør, og dets sentrale posisjon i den høykonjunktursperioden som kom som et følge av det kommersielle eksportfisket, gjorde det spesielt attraktivt og bidro til den organisering som lå til grunn for det (Hansen 2003: 255). Hansen har for øvrig også skrevet en bygdebok for Astafjorden i 2001, hvor han tar for seg kirken på Ibestad.

I artikkelen fra 2003 fokuserte Hansen på eiendomsforholdene rundt kirkene slik de kommer fram i TJB, med det formål å forsøke å kartlegge kirkenes stilling, bakgrunn og organisering ut over middelalderen. Han mener at det er sannsynlig at Trondenes må ha fungert som kollegiatkirke i seinmiddelalderen. Kollegiatkirkene var kirker hvor prestene hadde fast tilholdssted ved en hovedkirke i et prestegjeld, og så reiste rundt til de omkringliggende kapellene. Trondenes rolle som kollegiatkirke mener Hansen at blant annet kan spores i referanser til dette i etterreformatoriske kilder og i ordlyden i eiendomsregistre fra seinmiddelalderen og i de antatte kannikstolene fra Trondeneskirken som biskop Nannestad omtaler etter en befarings i 1750 (Hansen 2003: 257, Lysaker 1958: 118). I Trondenes jordebøker fremgår det at fem av de seks underliggende kirkene i høymiddelalderen var utstyrt med hvert sitt ”åbøl”, eller ”åbøle”, det vil si prestegård. Dette mener

Hansen at tyder på at prestene på denne tiden bodde ved sine respektive menighetskirker (Hansen 2003: 258). Årsaken til at en gikk over til kollegiatkirkeordningen mener han at kan ha skyldtes den nye situasjonen som oppsto som følge av svartedauden, slik som Trygve Lysaker har tolket det, eller at den kom til som en sikkerhetsforanstaltning der prestene ønsket å verne seg mot angrep fra russere og karelere bak Trondenes antatte festningsmurer (Hansen 2003: 258, Lysaker 1956: 119).

Hansen deler den oppfatning at kirken Bjarkøy sannsynligvis var en opprinnelig høgendeskirke, og han mener at denne antakelsen er styrket av at den ikke er ført opp med prestegård i de senere eiendomsregistre, og at eiendomsforholdet til et par gårder på Ibestad, Vik og Laupstad, kan tyde på at inntektene herfra var øremerket vedlikehold av kirken og underhold av en prest gjort av stormenn (Hansen 2003: 264).

Hansen mener at Sand kirke på Sandsøy har en avvikende eiendomsstruktur i forhold til de øvrige, i det at det tillagte godset underliggende Sand er spredt over et stort område, fra Malangen i nord til Kvæfjord i sør (Hansen 2003: 264). Dette mener han indikerer at Sand kirke var sentral i en tidlig fase, før den geografisk definerte sokneinndelingen ble gjennomført (Hansen 2003: 265).

Hansen viser til et forhold hvor fem gårder eies fullt og helt i felleskap mellom to og to kirker. Herunder deltok Trondenes, Kvæfjord og Sand i to, Tranøy i tre og Ibestad bare i ett av disse sameiene, mens Bjarkøy og Lenvik ikke deltok (Hansen 2003: 265). Hansen mener at denne godsfordelingen kan tyde på ”..at en kjerne av den godsmassen som senere var relatert til hver enkelt av de fem første kirkene, på et visst trinn i organiseringen av kirkene ble betraktet under ett, og at den mer eksakte fordelingen av dette godset mellom de enkelte kirkene skjedde på et senere tidspunkt” (Hansen 2003: 265).

Et spørsmål Hansen stiller seg er om kollegiatkirkeordningen kunne ha hatt et forbilde i eldre lokal kirkeskikk, hvor én eller flere kirker ble betjent fra en hovedkirke (Hansen 2003: 259). Han mener at denne ordningen kan likne på minsterkirkene i England hvor en opererte med hovedkirker og kapeller, et system som her ble forlatt på 1100- tallet (Hansen 2003: 266). Hansen mener å se tre holdepunkter for at Trondeneskirkens organisering kan settes i sammenheng med minsterkirkemodellen:

Det første holdepunktet er det påviste hopehavet, med de parvise andelseiene, i kirkenes gods (Hansen 2003: 266). Det andre er at Sand og Kvæfjords prestegårder har andre navn enn kirken. Mens de andre kirkene fikk navn etter de gårdene de ble anlagt ved, og som senere ble prestegårder, fikk Sand og Kvæfjord slik Hansen oppfatter det heller områdenavn. Hansen mener dette tyder på at disse to kirkene ikke har hatt opprinnelige egne prestegårder. Han

mener at dette også kan spores i at Sand og Kvæfjord også ble brukt som tinglagsbestemmelser fra 1500-tallet, mens de tinglagene hvor de andre kirkene ligger, ikke har sammenfallende navn med kirkene (Hansen 2003: 266). Det tredje holdepunktet for minsterkirkemodellen mener Hansen man kan finne i at Sand og Kvæfjord er de eneste kirkene ved siden av Trondenes som deler eieforhold i gårder med erkesetet, og dette, sammen med at Sand og Kvæfjord er de to nærmeste kirkene til Trondenes, mener han at peker på at Sand og Kvæfjord opprinnelig fungerte som underliggende kapeller, uten prest, til Trondenes kirken (Hansen 2003: 266). Hansen mener òg at plasseringen av et kapell på Sand, som er så nær Bjarkøykirken som Hansen m.fl mener opprinnelig var en privatkirke, ble gjort av den ”offentlige” kirkeorganisasjonen for å markere sitt nærvær og nøytralisere Bjarkøykirken (Hansen 2003: 266).

Hansen mener at kirken på Lenvik kom til etter at den faste sokneinndelingen var etablert. Dette fordi godset tilhørende Lenvik er så klart arrondert til de nordligste delene av fylket, samt at den ikke deler noe gods med andre (Hansen 2003: 266). I samme kategori av senere grunnlagte kirker mener Hansen at Tranøy og Ibestad befinner seg. De deler riktignok gods med andre, men dette er samtidig klart avgrenset til nærområdet. I tillegg samsvarer kirke og prestegårdsnavnene her, og det mangler tilknytningspunkter til erkesetet (Hansen 2003: 266). Hansen mener òg at gitt kirken på Ibestads plassering så langt inne i landet, i en etnisk og kulturell grensesone, er det naturlig å anta at denne også tjente som en misjonskirke (Hansen 2003: 266).

Hansen mener at ved en kryssreferanse av diverse kilder kan en anta at ”...utviklingen av faste geografiske sogn i Sør-Troms har foregått i samband med en omorganisering av de lokale kirkeforhold fra midten av 1100-tallet og fremover mot 1200-tallet” (Hansen 2003: 267).

Kvæfjord og Sand blir da i løpet av denne perioden etablert som selvstendige kirker med avgrensede sokn og har fått tillagt prestegårder. Tranøy, Ibestad og Lenvik blir herunder grunnlagt med klart avgrensede sokn og Bjarkøykirken blir innlemmet i kirkeorganisasjonen (Hansen 2003: 267).

I bygdebokverket fra Astafjord går Lars Ivar Hansen relativt nøye gjennom Ibestadkirkens historie, siden dette var den nærmeste kirken for hele dette området gjennom middelalderen. Ved å se på diverse kjente materielle trekk fra den gamle steinkirken som ble revet i 1880, som takvinkel, murkonstruksjon, vinduer og portalformer, og en profilert stein som ble funnet under en befarng fra 1968 som Hans Emil Lidèn har tolket som del av en vindus- eller portalinnfatning, mener Hansen at det er sannsynlig at byggeåret for denne kirken må ligge et

sted mellom 1250 og 1350 (Hansen 2000: 141 – 143). Hansen mener at det er lite sannsynlig at Ibestadkirken var en privatkirke, men at det snarere er ”offentlige” institusjoner som har stått sentralt i anlegningen av denne kirken. Dette blant annet med bakgrunn i at det har vært prestegård her så langt tilbake som vi kan spore kirken i kildene, og at kirkens bakgrunn har vært som en markør for det ”offentlige” Norge inn mot innfjordene og samene (Hansen 2000: 145-148).

Det fjerde arbeidet som særlig tar for seg kirkeoppkomst innenfor Trondenes prestegjeld, er kunsthistorikeren Vidar Trædals doktorgradsavhandling fra 2008. Her tar han for seg bygningshistorien og bakgrunnen til alle kjente kirkesteder i Troms og Finnmark før 1800, men legger et fokus på kirkene i Sør-Troms og på Senja. I tråd med ledende strømninger i kirkeforskningen i Norge hadde Trædal et fokus på hvem som valgte kirkesteder og grunnla kirker, hvorfor disse ble oppført på de stedene de ble oppført på, og videre hvorfor noen kirker ble flyttet eller lagt ned. I ledd av dette blir landsdelens nærings og sosiogeografiske, og etniske forutsetninger viktige for å drøfte disse spørsmålene. Trædal skriver at han, mye med bakgrunn i et rikere og mer givende kildemateriale ifht. avhandlingens problemstilling i sør sammenlignet med nord (Nord-Troms og Finnmark), velger å legge sitt hovedfokus på Sør-Troms, og altså kirkene i Trondenes prestegjeld (Trædal 2008: 12).

Kildematerialet som Trædal vender seg til omfatter eiendomsregistre som TJB og AJB, etterreformatoriske eiendomskilder som Skattematrikkelen av 1647 og Skattemanntallene fra 1567, som Trædal anser som sentrale til å kartlegge demografiske forhold. Trædal ser et sentralt poeng i å sammenstille dette materialet med distribusjonen av førkristne gravminner (gravhauger). Oversikten over gravmaterialet søkte Trædal i fornminneregisteret, som er en slags forløper til riksantikvarens database Askeladden (Trædal 2008: 14). Hovedkildene til kunnskap om kirkebygningene i undersøkelsesområdet fant Trædal ved gjennomgang av geistlig arkivmateriale fra 16- og 1700-tallet. I tillegg gikk han gjennom en håndfull fortsatt stående kirker fra 1700-tallet i Troms, og dessuten tufterester som har kommet fram gjennom undersøkelser, slik som Håvard Dahl Bratreins kirketuftsundersøkelser (Trædal 2008: 11). Trædal skriver at det geistlige arkivmaterialet fra 16- og 1700-tallet er et rikt materiale hva angår kirkebygninger, og da særlig for Finnmark, mens de i Troms har flere og større lakuner (Trædal 2008: 14).

I tråd med senere års forskning, eksempelvis arbeider av Jan Brendalsmo og Frode Iversen, er Trædal opptatt av å se på de eiendomshistoriske forholdene ved kirkene. Trædal skiller seg også fra blant andre Toril Gabrielsen i det at han ser på det førkristne gravmaterialet i første omgang som en indikasjon på at en gård var selveid, snarere enn en indikasjon på makt-

konsentrasjon, eller at nærhet mellom kirker og førkristne gravfelt har en kultisk betydning. Han velger heller å legge vekt på selve tilstedeværelsen av gravminner på en kirkestedsgård framfor kirkens romlige plassering i forhold til disse (Trædal 2008: 81-83).

Trædal mener at før en kan se på kirkens rolle må en ha en viss innsikt i bosetningsforholdene i jernalder, og om disse har hatt en innvirkning på utbredelsen av kirker i middelalderen (Trædal 2008: 85). Etter å ha gjennomgått eiendomsforholdene i Sør-Troms i yngre jernalder og tidlig middelalder, konkluderer Trædal med ”..at Sør-Troms – i det minste rundt vågsfjordbassenget – er å oppfatte som en fullt ut ”norrøn” region, hvor de maktpolitiske og økonomiske forholdene kan sammenlignes med det bildet andre har tegnet av regioner i Sør-Norge. En studie av kirkeetableringen i Sør-Troms i tidlig middelalder kan altså gjøres ut fra samme kriterier som tilsvarende undersøkelser på Østlandet, Vestlandet og i Trøndelag.” (Trædal 2008: 108).

I denne avhandlingen har Trædal endret syn på alderen på den stående kirken på Trondenes, og støtter seg i stor grad her til de konklusjoner som Ole Egil Eide trakk i sin artikkel fra 2005 (Trædal 2008: 114-116). Men han mener at denne kirken ikke kan trekkes inn i diskusjonen om hvorfor kirke ble anlagt her. Han mener at spørsmålene om hvorfor koret på den stående kirken er så stort og hvorfor den er bygget med opprinnelig sakristi, er de viktigste ved kirkens bygningshistorie. Trædal deler Eides oppfatning om at kirken må ha blitt planlagt for et større prestekollegium, men mener at den aldri kan ha blitt brukt til det formål den da ble planlagt for, tatt i betraktning det faktum at det etter hans syn er lite trolig at Trondenes fikk flertallig presteskap før i senmiddelalderen og at den stående kirken ser ut til å ha blitt påbegynt omkring år 1200 (Trædal 2008: 115-116). Trædal mener at svaret kan være å finne i hvem som stod bak kirken, og er selv av den oppfatning at grunnleggelsen av kirken kom til etter et kongelig tiltak, dog uten at han anser at man kommer nærmere bakgrunnen for at den ser ut til å ha blitt bygget for et flertallig presteskap (Trædal 2009: 116). Trædal er av den oppfatning at den stående kirken har tatt hensyn til en trekirke som har stått der skipet står i dag. Også denne kirken mener han at er kommet til på kongelig initiativ, da som en fylkeskirke, gjerne oppført av kong Øystein, dog han finner det lite trolig at kongen har vært i stand til å konfiskere gods midt inne i hjertet av Bjarkøyættas rike etter episoden med Asbjørn Selsbane, slik for eksempel Trygve Lysaker foreslår (Trædal 2009: 115, 137-138). Trædal understreker at han anser det som svært sannsynlig at det før denne fylkeskirken, har stått et privat kapell på 1000- tallet gitt gårdens størrelse og rike jernalderlandskap (Trædal 2009: 115 som fotnote).

Et kongelig initiativ for grunnlegging finner Trædal det sannsynlig å gjelde også for Kvæfjord. Han mener at eiendomsforholdene rundt kirken på gården Rå i Kvæfjord er spesielle, og skriver at godsstrukturen her tyder på at det har vært en opphavelig stormannsgård, sannsynligvis da gården Strand, som dominerte i området her. Siden har så området kommet under kongelig kontroll, enten gjennom allianseinngåelser eller konfiskasjon, hvorpå eiendomsstrukturen har blitt omorganisert. Kirken mener han altså har blitt oppført på kongelig initiativ på Rå som et gårdskapell tilknyttet Huseby-institusjonen, og mener at dette sannsynligvis må ha skjedd på 1000- tallet (Trædal 2008: 118-121) Trædal knytter mye av disse tolkningene opp til forskning som er gjort på Huseby- gårder, hvor det er utbredt enighet om at gårdsnavnet Huseby, slik som nabogården til Rå, har vært knyttet til gårder med en viss funksjon ifht. kongelig administrasjon. Dette kan være gårder som kom inn under kongelig innflytelse gjennom enten konfiskasjon eller allianseinngåelser. Trædal skriver at man i Norge ofte finner Husebygårder i tilknytning til kirkesteder. Av 46 Husebygårder skal ti være kirkestedsgårder, og 12 være nabogårder til kirkestedsgården (Trædal 2008: 120).

Delvis på bakgrunn av en rekonstruksjon av godsmassen, mener Trædal at det i TJB kommer fram at Ibestad opprinnelig må ha vært en meget stor og rik gård (Trædal 2008:121-122). Med bakgrunn i dette, sammen med den ene registrerte gravhaugen på stedet og kirkens nære plassering i forhold til tunet på gården, stiller han seg tvilende til Lars Ivar Hansens tolkning av Ibestadkirkens bakgrunn som en ”offentlig” tilkommet kirke med et misjonsformål, og oppfatter snarere at kirken her opprinnelig må ha kommet til som en privat gårdskirke (Trædal 2008: 124). Når det gjelder den gamle steinkirken på stedet skriver Trædal at han oppfatter det som at restene av den gamle steinkirkens murverk har klare romanske trekk, og mener at dette daterer den til senest første del av 1200- tallet (Trædal 2008: 125).

Trædal mener Ibestad gård utvilsomt må sees i sammenheng med utnyttelsen av ressursene i fjordlandskapet innenfor, muligens med kongemakt i bakgrunnen, men utvilsomt sterkere knyttet til den lokale/regionale sosiale elite. Misjon og kristenkulturell maktmanifestasjon som bakgrunn stiler han seg tvilende til (Trædal 2008: 125).

For kirken på Sand peker Trædal på at både Norsand og Sørsand hver for seg, og samlet, er store gårder. Han trekker og fram at det er flere gravminner på Sand enn på noen annen kirkestedsgård i Sør-Troms (Trædal 2008: 126). Det er videre to ting som Trædal finner særlig interessant med Sand; det ene er at kirkens eiendomsparter, slik de kommer fram i TJB, er svært spredte, og det andre at prestebølet på Sand ikke er omtalt i TJB som åbøl. Det første forklarer Trædal at tyder på at disse partene er gitt som sjelegaver på forskjellig tid og av

forskjellige givere. Det andre skriver Trædal tyder på at denne er blitt prestegård senere. Trædal mener at gårds og jordeiendomsforholdene gjør at kirken på Sand kan tolkes som en typisk høgendeskirke, som senere har blitt tatt opp i bispeorganisasjonen (Trædal 2008: 127).

For kirken på Bjarkøy skriver Trædal at eiendomsforholdene er lik de en finner for kirken på Sand, i det at godset også her er relativt spredt (Trædal 2008: 129). Trædal skriver at dette godset ligger innenfor det han mener er å anse som et kjerneområde for bjarkøyættas gods fra gammel tid av. Dette i samsvar med det rike jernaldermaterialet på stedet gjør at Trædal er, lik mange andre, av den oppfatning at kirken på Bjarkøy opprinnelig må ha kommet til som en privat gårdskirke på setegården til Bjarkøyætta (Trædal 2008: 129-130).

Også for Tranøy slutter Trædal seg til at man mest sannsynlig har med en høgendeskirke å gjøre. Han anser en slik slutning for sannsynlig ut fra kirkestedgårdens relativt store størrelse, nærheten mellom kirke og tun, da også sett ut i fra at den gamle kirken lå noe lenger unna enn den stående, og tilstedeværelsen av gravfelt på stedet (Trædal 2008: 132-133).

Trædal mener at det er trolig at også kirken på Lenvik har en opprinnelig bakgrunn som privat gårdskirke, dog han anser dette som mer uavklart enn på for eksempel Sand og Bjarkøy (Trædal 2008: 135, 137). Bakgrunnen for dette synet er mye like den Trædal beskrev for Tranøy; kirkestedgårdens størrelse og tilstedeværelsen av gravminner fra jernalder (Trædal 2009: 135).

Etter å ha diskutert de forskjellige kirkene, problematiserer og diskuterer Trædal noen av slutningene og teoriene til Lars Ivar Hansen. Trædal mener at Lars Ivar Hansens teori om Trondeneskirken som en minsterkirke er noe anakronistisk, tatt i betraktning at allerede på begynnelsen av 1100- tallet som er tidspunktet for en mulig grunnlegging av kirke her av Kong Øystein, og ikke minst ved det tidspunktet for byggestarten av den stående kirken omkring 1200 slik Ole Egil Eide foreslår, så er dette en fullstendig utdatert ordning i England (Trædal 2008: 141).

Trædal er også svært kritisk til Hansens teori om at kirkene på Sand og Kvæfjord skulle ha vært opprinnelige underliggende kapeller til Trondenes i en slik minsterkirke, noe Hansen finner indikert i at disse kirkene ikke har gårdsnavn og at kirken på Sand ikke ligger på sin egen prestegård. Trædal mener at det første punktet er direkte feil, og peker på at både TJB og ABJ omtaler kirken i Kvæfjord som Rå kirke, og han mener at Sand helt klart er et gårdsnavn senere delt opp i Sørsand og Nordsand (Trædal 2008: 141-142). Det faktum at kirken på Sand ikke hadde opprinnelig prestegård, tar Trædal til inntekt for at kirken her var en opprinnelig gårdskirke hvor presten delte bord med resten av gården, og prestegården kom til ved et seinere tidspunkt (Trædal 2008: 142). Trædal er også kritisk til Hansens teori om at kirken på

Sand kan ha blitt grunnlagt som et forsøk fra institusjonelt hold på å ”nulle ut” kirken på Bjarkøy. Trædal peker på at privatkirker var en sentral del av den tidlige kirkeorganisasjonen, og han anser snarere nærheten mellom kirken på Bjarkøy og Sand som nok en indikasjon på privatkirker (Trædal 2008: 142). Trædal skriver òg at et slikt forsøk på nøytralisering ikke er kjent fra noe annet sted i landet (Trædal 2008: 142).

For kirkene på Senja skriver Trædal at situasjonen er annerledes og mer komplisert enn for kirkene i Sør-Troms. Han mener at blant annet det arkeologiske materialet på vestsiden av Senja gjør det rimelig å anta at det har vært konsentrerte bosetninger (fiskevær) her forut for tilblivelsen av TJB, men legger til at det ser ut til at ingen av kirkene på Senja har blitt reist før etter at redaksjonen av TJB var slutført (Trædal 2008: 142-143). Trædal skriver at slik det kommer fram i eiendomsregistre og diplomer, var alle de værene hvor kirkene på Senja lå, forutenom Baltstadvær, adelseide (Trædal 2008: 143, 147). For disse stedene mener Trædal det dermed er sannsynlig at kirkene også kom til i adelig regi, og Trædal mener at det er flere forhold som ville gjøre det fortjenestelig for en væreier å bygge kirker; blant annet ville det trekke flere folk til været, og kirken ville ha hjulpet til i å konsentrere handel og vareomsetning til værene (Trædal 2008: 146-147).

Trædal skriver at for kirken i Baltstadvær indikerer eiendomsforholdene at kirken kom til på kongelig initiativ. En slik kongelig grunnleggelse mener Trædal ikke kan ha tatt sted ”..etter at kirkeorganisasjonen ble selvgående på 12- 1300- tallet..” (Trædal 2008: 144-145). Hvilken funksjon denne kirken i så fall kan ha hatt skriver Trædal at er temmelig uklart (Trædal 2008: 145).

Trædal skriver at han er fristet til å anse kirken på Dyrøy som etterreformatorsk, men anser tilstedeværelsen av bevart førreformatorsk kirkekunst fra kirken på stedet som bevis for det motsatte, og han legger kirken til ”..”*fiskeværskirkene*” fra senmiddelalderen.” (Trædal 2008: 147).

Trædal avslutter sin avhandling med å understreke at han ser kirkebyggingen i Troms (og Finnmark) som ledd i samfunnsorganiseringen og ikke noe som har med personlige trosforestillinger eller diffusjonistiske modeller for kristen påvirkning (misjonering). Han anser det som utelukket at kirkeetableringen har fulgt noen overordnet plan, men er kommet til, først og fremst i Sør-Troms, ikke på grunn av sin geografiske nærhet til sørligere deler av landet, men på grunn av de makt og eiendomsstrukturer som rådde der i tidlig middelalder. Noen form for ”organisk” spredning av kirker fra syd mot nord, anser Trædal som usannsynlig (Trædal 2008: 231-232).

I tillegg til disse fire arbeidene som jeg har gått gjennom her, mener jeg det også er verdt å kort gå gjennom kunsthistorikeren Lena Liepes bok om de nordnorske steinkirkene fra middelalderen. Liepe ønsket her å se på hvordan hun som kunsthistoriker kunne si noe om en kirkes bakgrunn og betydning sett i lys av kirkens arkitektoniske utforming og oppbygning (Liepe 2001: 7). Liepe anså her de middelalderske steinkirkene i Nord-Norge som en historisk primærkilde i seg selv, på lik linje med skriftlige og arkeologiske kilder, og hun ønsket videre å teste de funn som kom fram i en slik undersøkelse med den forskning som er gjort på disse kirkene, og også andre kirker, av mer ”konvensjonelle” historiske forskningsmetoder. Med de forutsetninger som en slik analyse legger – kirkearkitektur som en grunnleggende kraft i relasjon med de styrende kulturelle rammene fra en epoke - valgte hun å vektlegge de institusjonelle karakteristikkene til reisingen av kirker i bred betydning, framfor disse bygningenes smalere lokal og regionalhistoriske betydning (Liepe 2001: 8).

Liepe skriver at de daterbare kirkene fra Nord-Norge deler seg i to kategorier; i gruppe 1 inngår kirker fra andre halvdel av 1100- tallet til første del av 1200- tallet, og i gruppe 2 kirker fra sent 1200- tall til senmiddelalder (Liepe 2001: 47-48). Trondenes og Ibestad, sammen med Steigen kirke, faller her inn i gruppe 2 (Liepe 2001: 48).

Kriteriene Liepe bruker i denne gruppeinndelingen er de kirkene som inngår i gruppe 1 alle har rektangulære skip med et mindre rektangulært, eller nærmest kvadratisk kor. Liepe skriver at dette er en type grunnplan som er vanlig i Norden i løpet av 1100- tallet (Liepe 2001: 48). På 1200- tallet øker den proporsjonelle likheten i forholdet mellom skipet og koret, og Liepe skriver det er flere eksempler i Norge hvor kor og skip har samme størrelse (Liepe 2001: 50).

Liepe beskriver kirken på Ibestad som en salkirke, d.v.s hvor skip og kor går i ett, en grunnplan kirken her deler med deler med kirken i Steigen. Denne typen grunnplan skriver Liepe at i Norge er datert til slutten av 1200- tallet/begynnelsen av 1300- tallet og fremover (Liepe 2001: 47). Når Liepe bruker selve arkitekturen som kilde, anser hun det som svært sannsynlig at kirkenes diverse byggherrer ville ha et ord med i laget hva angår utformingen av disse, tatt i betraktning bygningenes størrelse og kostbarhet (Liepe 2001: 67). Hun mener at arkitekturen til kirkene dermed har en intendentert kommunikativ verdi, særlig i et samspill med historiske (skriftlige) kilder (Liepe 2001: 63). Den grunnplanen som Ibestad, og Steigen, har, mener Liepe gir lite rom for individuelle byggeherrer å uttrykke seg i, og hun skriver at det ikke er noen indikasjoner på at Ibestad har noen spesiell posisjon i tidlig middelalder, og anser dermed at Ibestads foreslåtte betydning som misjonskirke er meget mulig (Liepe 2001: 62, 69).

For kirken på Trondenes støtter Liepe seg i stor grad til de betraktninger og konklusjoner som Vidar Trædal foretar i sin artikkel fra 1998. Som nevnt ovenfor har Trædal i senere tid i stor grad gått bort fra disse slutningene. Liepe skriver at byggingen av kirken på Trondenes, altså med bakgrunn i Vidar Trædal artikkel, ble påbegynt på 1300- tallet, og avsluttet på 1400- tallet (Liepe 2001: 47). Når hun tar for seg grunnplanen og arkitekturen til kirken på Trondenes konkluderer Liepe med: ”*The design of the church does not give any obvious clues as to who was behind the initiative to build*” (Liepe 2001: 70).

4.4 Andre arbeider om kirkene

I det foregående har jeg gått gjennom de viktigste arbeidene rundt bakgrunnen til, i alle fall noen, av de kirkene som i middelalderen inngikk i Trondenes prestegjeld. Det finnes dog som nevnt andre arbeider som i en eller annen form tar for seg en eller flere av disse kirkene.

Kirkene som ligger på Ytre Senja og Dyrøy er ikke nevnt i historiske kilder fra før de kommer inn i TR, og har derfor som oftest blitt sett på som å være yngre og ha en annen bakgrunn enn kirkene liggende rundt vågsfjorden. Som man ser ovenfor har dette medført at disse kirkene i stor grad har falt utenfor fokusområdet for de som har forsket på tidlig kirkeoppkomst i Troms.

En av de som har mest inngående har tatt for seg historien og bakgrunnen til disse kirkene er Arthur Brox i sine bygdebøker fra Berg og Torsken kommuner. Brox er gjennomgående opptatt av oppblomstringen av fiskeværene på Ytre Senja i høy- og senmiddelalder, og mener at dette også er svært avgjørende for byggingen av kirker på Ytre Senja. Han mener at det var den voksende ”fiskeallmuen” fra denne perioden som selv føler behov for åndelig stimulering, og som derfor bygger og vedlikeholder kirkene, mens prestene reiser til værene på omgang fra Trondenes og utfører kirkegjerningene. Denne ”folkelige” bakgrunnen mener Brox er hovedårsaken til at det ikke finnes særlig med skriftlige kilder fra middelalderen som berører disse kirkene (Brox 1965: 96).

Brox går gjennom de forskjellige fiskeværene og kirkene på stedet fra Berg og Torsken kommuner, men sier lite annet om deres bakgrunn enn at de sannsynligvis ble reist av ”fiskeallmuen”, sannsynligvis på enten 14- eller 1500- tallet (Brox 1959: 39, 116, 298, 330). Brox sier det i tillegg til tradisjonen er flere kilder som peker i denne retning, uten at han noen gang viser til hva disse spesifikt er (Brox 1965: 96).

Fra Årbok til Senja i 1998 går Jens Storm Munch inn på historien til kirkene på Senja og i Senja prosti. Han er dog mest opptatt av de stående kirkene, men i sin gjennomgang av

historien til disse kirkene nevner han at Torsken kirke sannsynligvis er eldre enn svartedauden, at Berg må antas å være fra 13-, 1400- tallet, og at kirken på Tranøy kan være eldre enn 1200- tallet (Munch 1998: 61, 69, 74). Dessverre så sier han ikke, lik Brox, noe mer om bakgrunnen for disse antakelsene. Munch stiller seg for øvrig på linje med de fleste andre hva angår Bjarkøy, og mener at kirken på stedet har vært en opprinnelig stormannskirke knyttet til gården (Munch 1994: 120).

Øystein Ekroll skriver i sin bok fra 1997 at dimensjonene og formen til den gamle steinkirken på Ibestad tyder på at den ble reist i senmiddelalderen, men han skriver ikke hvem han mener kan ha stått bak denne eller eventuelle tidligere kirker på stedet (Ekroll 1997: 302).

I sin bok fra 2001 om de nordnorske steinkirkene er historikeren Turid Følling Eilertsen opptatt av plasseringen til de nordnorske steinkirkene, og mener at disse følger et intendert mønster der de fungerer som symboler på makt langs skipsleia i det norrøne nord (Eilertsen 2001: 129). Dette mønsteret mener Eilertsen at er noe kongemakten og kirken har hatt en felles interesse i å utforme for å demonstrere synlig makt på disse, slik hun anser det, strategiske lokalitetene (Eilertsen 2001: 129). Men Eilertsen skriver videre at det har kommet til kirker på alle gårdene som opprinnelige stormannskirker, med ”offentlig godkjenning”, noe hun mener at bl.a. kan spores i at alle kirkene står i fruktbare områder på gårder som Eilertsen anser at må ha vært storgårder (Eilertsen 2001: 129). Eilertsen mener at de nordnorske steinkirkene kan grupperes tre og tre (hvis en tar med Erikstad), hvor en av dem har fungert som hovedkirke (Eilertsen 2001: 130).

Arkeologen Reidar Bertelsen nevner kort i sin introduksjonsartikkel fra 2000 om Nord-Norge ved forrige årtusenskifte at han er av den oppfatning at de første kirkene i Nord-Norge var privatkirker, og ut fra en sannsynlighetsberegning av det totale arkeologiske materialet mener han at slike kan ha blitt lagt til blant annet Trondenes, Bjarkøy og Tranøy (Bertelsen 2000: 8-9).

5. Teori

Et sentralt premiss for meg i denne avhandlingen har vært å ikke tilnærme meg materialet og den overordnede problemstillingen med basis i en spesifikk teoretisk orientering, men å se på hvordan materialet kan brukes i forhold til problemstillingen. Det vil si at jeg har hatt som grunntanke å se på kirker og lokalitet i forhold til om og hvordan det arkeologiske og topografiske landskapet ved kirkene, og videre kirkenes relasjon til dette, kan brukes til å drøfte bakgrunnen til kirkene. Det neste blir da å se på hvilke teoretiske tilnærminger som kan være fruktbare å anvende med bakgrunn i en slik grunntanke.

5.1 Kirke, gård og tun

Som jeg har vist i materialframstillingen ligger alle de kirkene som blir nevnt i TJB på gårder. Dette faller godt inn i et mønster som er kjent fra andre steder her til lands. Et innlysende spørsmål blir da hvordan kirkene er plassert på disse gårdene, og en ofte anvendt tilnærming har vært å se på hvordan kirkene forholder seg til tunet på gården. I mitt undersøkelsesområde har jeg på mange måter vært spesielt heldig stilt i forhold til en slik tilnærming da man på de fleste stedene her støtter på det nordnorske fenomenet gårdshauger. Som jeg har vist til i materialframstillingen (se 3.2. om materialtypene) er slike gårdshauger ansett for å representere det eldste tunet på gårdene i Nord-Norge.

En utbredt tolkning har vært at plassering av kirke nær tunet til gården indikerer privatkirke/høgendeskirke, altså reist av en (eller flere) stormann/stormenn eller høvding med tilhørighet eller tilknytning til gården (Birkenes 2004: 115, Brendalsmo 1997: 8, Buckholm 1998: 52, Ingvaldsen 1996: 96). Hva som kan regnes som nær tilknytning til tunet ser forøvrig ut til å variere noe.

5.2 Kirker og landskap

Kirkene ligger altså ofte på gårder. Men hvor ligger så gården i landskapet? Flere har sett på om de gårdene med kirker kan ha hatt en sentral plassering i for eksempel en bygd og/eller i forhold til kommunikasjon og ferdselveier. En sentral plassering i forhold til flere gårder, selv om kirken ligger innefor grensene av en enkelt gård (men da ikke i nær tilknytning til tunet), har blitt tolket som at det kan indikere at man har med et andelsbygg å gjøre (Skre 1998: 110-112, Birkenes 2004: 119). Plassering sentralt i forhold til ferdselsveier er også tolket som å

kunne indikere at flere har vært involvert i kirkebyggingen, og at man her har tatt hensyn til en større gruppe av mennesker (en menighet) (Buckholm 1998: 53). Det har også blitt spekulert i om hvorvidt plassering av kirker i nærhet til gode havner kan indikere at plasseringen har vært gjort i forhold til ferdsel og kommunikasjon for større grupper (Buckholm 1998: 31)

5.3 Kirker og det arkeologiske landskapet

Det første jeg ønsket å se på var altså hvor kirkene er plassert. Det neste steget var da å se på hvordan kirkene var plassert i forhold til det arkeologiske og topografiske landskapet. Som vist ovenfor har det å se på kirkenes plassering i forholdet til tunet på en gård vært en tilnærming som mange har hatt. I mitt undersøkelsesområde kan denne plasseringen mange måter sies å havne innenfor både det topografiske og det arkeologiske landskapet, i det at de ovenfor omtalte gårdshaugene er å regne som det eldste tunet, men også en arkeologisk kategori i seg selv. Men hva som med det øvrige materialet? Som vist i materialframstillingen (se 3.2. om materialtypene) har jeg lagt et særlig fokus på, sammen med gårdshaugene, gravhauger og kirke-gårder. Som jeg også nevner i materialframstillingen har jeg i første omgang sett på kirkegårdene som en forlengelse av kirkene selv. Hva så med gravhaugene?

Flere har pekt på at kirkers forhold til gravhauger kan være en indikasjon på at en eller annen form for kultstedskontinuitet har vært med i betraktningen for hvor kirkene ble plassert (Birkenes 2004: 117, Brendalsmo 2001: 131, Ingvaldsen 1996: 106). Det har også vært pekt på at det i første omgang kan ha vært snakk om kontinuitet i gravlegging, altså at man for å kunne tilfredsstille kristendommens krav til gravlegging i påvente av faste etableringer av kirkesteder, har tatt i bruk allerede etablerte gravsteder, altså ved hedenske gravfelt. Siden har man også oppført kirke på disse stedene (Müller 1997: 46-49). Som jeg har nevnt tidligere er det kjent at kristne gravsteder ser ut til å flere steder ha blitt etablert før de første kirkene, blant annet fra Haug på Hadseløya (se 3.2.1).

Merete Røskaft brukte tilstedeværelsen av gravhauger som et av flere kriterier for å regne en gård som en sentralgård (Røskaft 2003: 14-15) Hun mener at kirker på gårder med gravhauger var opprinnelige høgendeskirker anlagt av stormenn på deres gårder for å demonstrere makt, dog hun skriver at videreføring av kult (noe hun mener at også kan ha hatt å gjøre med maktfastholdelse) også nok har spilt en rolle (Røskaft 2003: 204).

Med bakgrunn i lovtekster fra middelalderen har det også blitt foreslått at gravhauger, særlig da i yngre jernalder, i første omgang har hatt å gjøre med eiendomsrett og arv, og ikke kult (Iversen 2004: 57, Skre 1998: 206). Gårder med gravhauger, og kanskje særlig der disse ligger nær tunet, har da blitt tolket som gårder eid av frie personer og at gravene har demonstrert selveie og odelsrett (Iversen 2004: 57, 75).

5.4 Arkeologi og landskap

Innenfor landskapsarkitektur er landskapsrom et sentralt begrep. Dette vil si å inndele landskapet i mindre visuelle enheter slik de framstår når de blir observert fra et ståsted. Terreng og topografi i landskapet vil kunne avgrense et landskapsrom fra et annet, og observasjonsstedets beliggenhet vil da ha stor betydning for hvilke landskapsrom observatøren oppfatter (Keller 1993: 61). Fra et arkeologisk ståsted vil dette kunne ha verdi hvis en tar utgangspunkt i at også fortidens mennesker delte landskapet inn slike rom (Keller 1993: 61). En kan videre se for seg at mennesket gir mening til slike landskapsrom ved å ”innrede” dem. Materielle strukturer som gravhauger og kirker kan inngå i en slik innredning. Slike ”innredninger” kan være et ledd i en kulturell, religiøs eller sosial strukturering av landskapet, hvor man både underordner seg, skaper og formidler normer i samfunnet (Gansum et.al. 1997: 18-21).

Et synspunkt på landskap med bakgrunn i et fenomenologisk perspektiv er at det romlige landskapet ikke bare fungerer som en beholder hvor handling tar sted, men at det i seg selv er at medium for handling. Dette romlige landskapet blir dannet og får således en mening gjennom menneskelig handling og sosial interaksjon (Tilley 1994: 10-11). Hvordan dette landskapet skapes og oppfattes er sterkt forbundet med de betydninger som ilegges blant annet bygninger og topografi av og mellom mennesker. Arkitektur kan da brukes til et overlatt forsøk på å skape og binde det romlige landskapet (Tilley 1994: 16-17).

Leif Gren har foreslått at steinkirker i Sverige i middelalderen ble reist av stormenn med det formål å synliggjøre kirkesognene i landskapet (Gren 1989: 65). Han mener at dette ble gjort for å implementere et hierarkisk syn på verden og samfunnet, et syn som hadde vært gjeldende fra kristendommens begynnelse (Gren 1989: 66). Inndelingen av samfunnet etter et slikt hierarkisk syn, var av stor interesse for samfunnseliten for å markere og sementere deres posisjoner på toppen av samfunnspyramiden overfor ”bondemenigheten”. Sogneinndelingen var et system som symboliserte og videre organiserte landskapet etter en slik hierarkisk idé. Steinkirkene ble da gjennom sin monumentologiske utforming, blant annet understreket ved

deres byggemateriale som stod i kontrast til bøndernes trebygninger, og deres sentrale plassering i landskapet brukt til å ”tvinge” gjennom en slik inndeling og organisering.

6. Analyse og Diskusjon

Tittelen på denne avhandlingen er ”Kirke og Lokalitet- En studie på kirkenes plassering i det topografiske og arkeologiske landskapet i Trondenes prestegjeld i middelalderen”.

Formålet mitt her har altså vært å se på den konteksten kirkene i dette prestegjeld var plassert i og om, og eventuelt hva, dette kunne fortelle om bakgrunnen til disse kirkene. Jeg har dermed forsøkt å la materialet, slik det har kommet fram i arbeidet med avhandlingen, få være instrumentelt når jeg har forsøkt å analysere og diskutere kirkene og det landskapet de er plassert i. I det foregående kapitlet har jeg presentert ulike teoretiske tilnærminger som kan være fruktbare å anvende til en slik analyse og diskusjon.

Jeg vil her først gi en kort oppsummering og innledende analyse av konteksten rundt kirkestedene slik det har blitt presentert i de forutgående kapitlene, og deretter forsøke meg på en mer inngående analyse og diskusjon av den topografiske og materielle konteksten rundt kirkene i forhold til avhandlingens tema og problemstilling.

6.1 Hvor ligger kirkene?

I de skriftlige kildene deler kirkene seg inn i to grupper; de som blir nevnt i TJB (Lenvik, Tranøy, Ibestad, Bjarkøy, Sand, Trondenes og Kvæfjord), og de som blir nevnt i TR (Baltstadvær, Øyfjordvær, Mefjordvær, Berg, Gryllefjord, Torsken og Dyrøy). Med unntak av Bjarkøy er alle kirkestedene som er med i TJB, også med i TF, men hvis man i første omgang anser disse som to distinkte grupperinger kan man også i forhold til plassering og materialtilfang se at de deler seg i inn to kategorier. De kirkene som er med i TJB lå på alle på gårder på fastlandet og øyer ved Gisundet og Vågsfjordbassenget, mens kirkene som (utelukkende) nevnes i TR, unntatt kirken på Dyrøy, alle ligger i fiskevær på vestsiden av Senja. Dyrøy skiller seg ut fra de andre kirkene i TR ved at den ikke ligger i plassert i et fiskevær. Hvordan ligger kirkene så plassert i landskapet på disse stedene og hvilket annet arkeologisk materiale av interesse er å finne her?

Den nordligste av kirkene som er med i TJB er kirken i Lenvik. Den siste kirken på stedet ble flyttet herfra i 1885, og denne kirkens plassering i Lenvik er kjent fra et fotografi. Ved mine undersøkelser foretok jeg flere prøvestikk på stedet, og mener å kunne fastslå lokalisering av både kirke og kirkegård. Disse ligger helt inntil og delvis oppå en relativt stor gårdshaug. Gårdshaugen ligger lengst nord av disse tre, med kirketuften 60-70 meter lenger

sydover og med kirkegårdsområdet delvis oppå gårdshaugen, beliggende mellom denne og kirketuften. De eneste gravhaugene på Lenvik ligger godt over fire kilometer syd for kirkestedet.

På Tranøy står det fortsatt en kirke i dag, men denne er det imidlertid kjent fra skriftlige kilder at ble flyttet dit den nå står på slutten av 1700- tallet. Ved mine undersøkelser mente jeg å kunne lokalisere både tuften etter den gamle kirken, og restene av den gamle kirkegården. Kirketuften ligger noen titalls meter nordøst for gårdshaugen som prestegården står på, og kirkegården ligger rett nord for kirketuften. Det ligger flere gravhauger i området rundt kirkestedet, og et naust datert til jernalder er også registrert her.

På Ibestad stod den eneste kirken i Troms, unntatt kirken på Trondenes, som ble bygd i stein. Den ble revet i 1880, hvorpå en ny kirke ble reist på akkurat samme sted. Denne kirken står den dag i dag, og er plassert delvis oppå gårdshaugen til den gamle prestegården på stedet. Det er ellers kun registrert en usikker gravhaug ved kirkestedet, omtrent 200 meter sørøst for kirken.

Kirken på Bjarkøy er altså den eneste av kirkene nevnt i TJB som ikke er med i TR, men det er kjent fra etterreformatoriske kilder at det skal ha stått en kirke her på gården Nergård. Nergård har jeg i likhet med blant andre Oluf Rygh (se 3.2.11) ansett for å opprinnelig ha utgjort en stor gård sammen med den tilgrensende gården Øvergård. Ved mine undersøkelser på Bjarkøy foretok jeg prøvestikk på Nergård i et område hvor det var foreslått at det skulle ha ligget kirkegård, men disse gav negativt resultat. Gravearbeider i forbindelse med rørlegging i dette området har heller ikke avdekket skjelettresten eller andre funn som kunne peke i retning av kirkegård her. På Øvergård, like vest for den store gårdshaugen på gården, ligger det en mulig tuft like nedenfor et steinframspring som er kjent som ”*kjerkesteinen*”. Det er ikke gjort noen andre funn eller registreringer på Bjarkøy som kan gi noen nærmere avklaring for beliggenhet til kirke eller kirkegård. Bjarkøy er ellers rik på fornminner, og det ligger flere gravhauger på Øvergård, blant annet i et gravfelt som ligger omtrent 50-60 meter nord for den mulige kirketuften på Øvergård, samt at det er registrert nausttufter på både Øvergård og Nergård.

Kirken på Sand er i TJB kalt for ”*Sandz*” kirke. Gårdene Sørsand og Nordsand dekker i dag store deler av Sandøya. Den stående kirken på øya ligger på Nordsand, men begge gårdene deler også det øvrige området rundt kirken mellom seg. Disse to gårdsnavnene opptrer i følge Oluf Rygh Først på 1600- tallet (se 3.2.12), og Vidar Trædal mener at disse to gårdene er delinger av en opprinnelig gård, og at det er denne gården det siktes til i TJB (Trædal 2008: 141-142). Dette virker tilforlatelig når en ser på fordelingen av landskapet

mellom disse to gårdene, og det arkeologiske materialets plassering i dette. Begge gårdene har gravhauger som ligger innenfor 1 kilometers avstand av kirken, og det ligger to relativt store nausttufter i fjæra nedenfor kirken, bare drøye 150 meter fra hverandre, som ligger innenfor hver av disse to gårdene. På Sandsøya ligger for øvrig den eneste gravholmen som er registrert innenfor mitt undersøkelsesområde. Den ligger litt over 500 meter sørvest for kirken, og tilhører Sørsand. Her er det registrert fire gravhauger. Det er ikke registrert gårdshaug på noen av disse gårdene, og den nærmeste gårdshaugen ligger på gården Altevik, en drøy kilometer sør for kirken. Det er for øvrig opplyst i TJB at prestegården lå på denne gården (DN VI nr.198). Som jeg viser til i materialkapitlet (se 3.2.12) kunne jeg ikke finne noen definitive spor av gårdshaug, dog jeg har noen tentative forslag på mulig lokasjon av gårdstun. Uansett mener jeg at sett i forhold til det omkringliggende landskapet, både det arkeologiske og det naturgitte (her er det et relativt godt jordbruksområde og det ligger like ved en god havn), er det rimelig å anta at et gårdstun må ha ligget i området rundt kirken.

Kirken på Trondenes er altså den eneste stående middelalderkirken i Trondenes prestegjeld og Troms for øvrig. Den er omgitt av en kirkegård, og det er også en gravkrypt i kjelleren under kirken. Undersøkelser av denne viste at det befinner seg tjukke kulturlag under kirken, og den store gårdshaugen på stedet strekker seg dermed inn under kirken her (Reidar Bertelsen pers.med). Det ligger flere gravhauger i området rundt kirken, samt nausttufter datert til jernalder.

I både TJB og ABJ står det at kirken i Kvæfjord ligger på Rå, og det står altså en kirke, reist i 1865, på gården Rå også i dag (se 3.2.14). Denne kirken ligger litt over 100 meter sørvest for en relativt stor gårdshaug som ligger på Rå. Det har også ligget en nå nesten fjernet gårdshaug rundt 100 meter vest for kirken på gården Huseby Øvre. På Rå er det ellers registrert en gravhaug omtrent 500 meter sørøst for kirken. Det er ellers et rikt jernalderlandskap i området rundt kirken og i Kvæfjord for øvrig. Samtidig befinner kirken seg i et tett bebygd område, og det er rimelig å tenke seg at mange fornminner må ha gått tapt her.

Kort oppsummert ser en at alle de kirkene som inngår i TJB ser ut til å ha ligget i nær tilknytning til tunet på gårder som er til dels svært rike på fornminner fra jernalderen. Et par forbehold må dog tas; på Bjarkøy er lokaliseringen av kirke svært usikker, og på Sandsøy er lokaliseringen av tunet også farget av en god del usikkerhet. Likevel; begge disse stedene er preget av et rikt arkeologisk landskap, og på Bjarkøy ligger den foreslåtte kirketuften tett ved den store gårdshaugen som jeg mener må markere tunet til hovedgården på stedet, og en plassering av kirke i dette området er etter min mening rimelig å anta. Kirken på Sandsøy

ligger like ved en meget god havn i et godt jordbruksområde, og jeg mener at plassering av hovedsetet av gård i området her må sies å være sannsynlig. Selv om man ikke kan være sikker på den nøyaktige plasseringen av henholdsvis kirke og tun på disse stedene, mener jeg at det er rimelig å anta at man befinner seg i det riktige nedslagsområdet på begge disse stedene. På Lenvik og Ibestad er det arkeologiske materialet relativt magert sammenlignet med de andre stedene som inngår i TJB. Imidlertid må det kunne sies å være hevet over enhver tvil at kirkene på begge disse stedene er plassert meget nær (til dels oppå) tunet til de gårdene de ligger ved.

Det avtegner seg altså et klart mønster også for de kirkene som ligger på Senja, og som kun er nevnt i TR, hvor alle kirkene ser ut til å ha vært sentralt plassert i fiskevær. I Mefjordvær og Gryllefjord finner man tykke kulturlagsavleiringer under store deler av værbebyggelsen, mens man i de andre værene finner mer spredte kulturjordslag over hele været, med enkelte større konsentrasjoner. Kirkegårdene på disse stedene ligger et stykke unna kirkene, med unntak av Baltstadvær og Øyfjordvær hvor man benyttet kirkegården på Hillesøy, og Torsken hvor det altså er kjent at kirken ble flyttet til kirkegården ved en senere anledning. Kirkestedet på berg skiller seg noe ut fra de andre på Senja, men det kan godt skyldes fraflyttingen som skjedde her på 1700- tallet. Kirken på Dyrøy ligger altså ikke ved noe fiskevær likt de kirkestedene som ligger på Senja, og ligger plassert innenfor gårds- grensen av gården Hamn, hvor det altså også er registrert en gravhaug. Imidlertid er det ikke noe som indikerer at kirken her har hatt noen direkte tilknytning til noe gårdstun, slik tilfellet er for de kirkene som inngår i TJB.

6.2 Trondeneskirken

I denne avhandlingen har jeg ikke satt meg fore å se på kirkebygningene i seg selv, mye av den enkle årsak at ingen slike konstruksjoner fra middelalderen i Trondenes prestegjeld eksisterer i dag, eller er kjent fra noen skriftlige kilder, foruten den stående kirken på Trondenes og steinkirken på Ibestad, som ble revet i 1880. Det er helt klart interessant å diskutere kirken på Ibestad, blant annet hvorfor dette er den eneste kirken foruten Trondenes som ble bygget i stein. Dette faller imidlertid utenfor denne avhandlingens problemstilling og omfang, og får være et fokus for andre arbeider (det kan for øvrig være verdt å nevne at kunstvitenskapsstudenten Eliazaveta Gaguina er i gang med nettopp et slikt et arbeid).

Trondeneskirken er altså den eneste stående kirken, og selv om jeg heller ikke her har tenkt å begi meg ut på noen egen analyse av kirkebygningen og dens arkitektur som sådan

(det ville være et vågestykke langt utenfor min kompetanse), mener jeg det er interessant å se på hvilke konklusjoner andre har kommet til, og da særlig i forhold til bygningens alder, fordi denne bygningen etter mitt syn har vært med på å forme noen av de antakelser som eksisterer for bakgrunnen til kirkene Trondenes prestegjeld, og ikke minst organiseringen av disse. De viktigste arbeider og synspunkt på den stående kirken er presentert utførlig i kapitlet om forskningshistorie (se 4.2).

Kort oppsummert er det to sentrale poeng som har kommet fram vedrørende den stående kirken på Trondenes; det ene er at den er en stor kirke, og at dette ser ut til å helt fra begynnelsen å ha vært planlagt, og det andre er at den ser ut til å ha vært gjenstand for en svært lang byggeprosess. Kirkens grunnplan slik den tegner seg i dag, ser altså ut til å ha vært der helt fra begynnelsen av, men det har tatt lang tid å fullføre denne planen. Det som da blir det mest interessante å se på for meg, er når det ser ut til at man har startet denne byggeprosessen.

Trygve Lysaker mener at kirken har blitt påbegynt et stykke ut på 1200- tallet, mens Øystein Ekroll og Vidar Trædal har foreslått en byggestart et godt stykke ut på 1300- tallet. Ole Egil Eide er den foreløpig siste som har forsøkt å datere kirken, og han antar byggeprosessen har blitt satt i gang på slutten av 1100- tallet/begynnelsen av 1200- tallet. Vidar Trædal har senere revidert sitt syn, og faller nå ned på samme side som Eide. Det er imidlertid bred enighet om at kirken har vært slutført mye senere, og det er foreslått at kirken har stått ferdig alt fra mellom slutten av 1300- tallet/begynnelsen av 1400- tallet, til begynnelsen av

Figur 18 Rekonstruksjon av Trondenes kirke av Ole Egil Eide og Per Bækken (i Eide 2005)

1500- tallet (Eide 2005: 24, Ekroll 1997: 302).

Grunnplanen for kirken ser altså ut til å ha vært opprinnelig, og i denne inngår det uvanlig store koret. Ole Egil Eide og Vidar Trædal har ment at dette indikerer at kirken har vært planlagt å huse et større prestekollegium (Eide 2005: 6, Trædal 2008: 115-116). Trædal mener at det imidlertid ikke er sannsynlig at kirken på stedet har

huset et slikt prestekollegium før i senmiddelalderen (Trædal 2008: 116, 141). Hvis man tar i betraktning den lange byggeprosessen, er det etter min oppfatning i alle fall klart at kirkebygget ikke har vært tilrettelagt for et slikt kollegium før i senmiddelalderen. Det er altså

for øvrig spekulert i om det store koret kan ha blitt brukt som et selvstendig kirkebygg før hele kirken, slik den fremstår nå, var ferdigbygget (Trædal 1998:79-80).

Hvem som har stått bak byggingen av denne kirken har vært gjenstand for store spekulasjoner, og mange har falt ned på at i alle fall byggestarten må ha kommet på kongelig initiativ. Det er i hvert fall sikkert at den (eller de) som har stått bak denne store steinkirken må ha sittet på store ressurser, og tatt i betraktning dette ressurskravet og den tilsynelatende tilretteleggingen for et større prestekollegium, mener jeg at det er rimelig sikkert at det ikke kan ha vært lokale krefter som stod bak denne bygningen. Uansett hvem som initierte byggingen av kirken er det et åpent spørsmål hvorfor det tok så langt tid. Hvis en antar at kirken har blitt bygget med tanke på å huse et større presteskap, hvorfor denne lange byggeprosessen? Noe må da ha endret seg i vilkårene rundt byggingen, men hva? Flere mener den lange byggetiden tyder på at finansieringen har vært fluktuerende, men hvorfor har den det? Kan det ha vært konflikter vedrørende rettighetene til kirker, kanskje da mellom kongen og Kirken, dermed også rundt hvem som skulle betale for den? Hvis kirken har blitt planlagt for et større presteskap er det altså usikkert når et slikt kollegium kan ha blitt huset på stedet, og Vidar Trædal mener som nevnt ovenfor at dette ikke kan ha skjedd før i senmiddelalderen. Det er for øvrig mitt inntrykk at, uavhengig bygningens intensjonelle bakgrunn, har ikke steinkirken på Trondenes vært instrumentell i kirkeoppkomsten til de øvrige kirkene i TJB.

6.3 Kirkene i det topografiske og arkeologiske landskapet

Kirkene i Trondenes prestegjeld lå altså ved tunet på gårder, og sentralt plassert i fiskevær. Hvordan er de så plassert i forhold til det øvrige topografiske landskapet, og hva er forholdet mellom kirkene og det øvrige (eventuelle) arkeologiske materialet?

Et aspekt ved kirkene i Trondenes prestegjeld er at de ligger nær havet. Tatt i betraktning de

Figur 19 Tranøy Kirkested sett fra båt. Den forrige kirkeplasseringen var foran den stående kirken

lokalitetene kirkene ligger ved (på øyer og langs kysten) og geografien ellers i denne regionen, er ikke det så pussig. Men kan denne plasseringen brukes til å si noe om kirkene? Har kirkebyggerne brukt dette landskapet og kirkenes plassering i forhold til det for å signalisere noe? I så tilfelle; hva ønsket de å signalisere, og kan dette si

noe om bakgrunnen til kirkene?

I middelalderen, som i tidligere tider, gikk sentrale kommunikasjonslinjer over havet og langs kysten, og dette er ikke minst gjeldende for de stedene og den regionen som inngår i undersøkelsesområdet her. Det vil dermed være riktig å si at havet og kysten ville være et sentralt element i de landskapsrom menneskene i dette området bebodde og orienterte seg i.

Det kan da være interessant å se på om man har brukt kirkene til å innrede disse landskapsrommene. Hvis man ser på de kirkene som inngår i TJB, og som ligger sentralt plassert på gårder, er det også mulig å ane noen andre karaktertrekk. Alle kirkene ligger for det første slik at de er godt synlig fra havet, og de er plassert enten foran eller ved siden av tunet på gården. Alle kirkene kan også sies å være vendt mot

Figur 20 Kirken på Sand sett fra ferga mellom Grytøya og Bjarkøy

den siden hvor det ville være naturlig landingsplass for båt, særlig gjelder dette Lenvik, Tranøy og Sand, som alle ligger vendt mot gode naturlige havner. På Bjarkøy er dette litt mer usikkert siden plasseringen av kirke er noe uklart, men hvis man tar utgangspunkt i at den har ligget på Øvergård, tegner det samme bildet seg her. På Ibestad ble jeg ved min befaringsfortalt at farvannet rett ved kirkestedet var grunt et godt stykke ut, men hvis en tar høyde for landheving kan jeg ikke se at det skulle by på for store problemer med landing her (dog mer inngående undersøkelser kan tenkes å konkludere annerledes). På Trondenes kan det være verdt å bemerke at dog stedet har god landing rett ved kirken, ligger denne kirken et stykke unna Altevågen hvor de store nausttuftene er registrert, og er ikke synlig herfra. På Tranøy og Sand er det registrert nausttufter ved den landingen som kirkene er vendt mot, noe som ytterligere styrker det bildet at innsyn til kirken fra båt kan ha vært viktig.

Kirkene på Senja må også ha vært godt synlig fra sjøen, særlig gjelder dette Torsken og Berg som begge ligger helt ned mot fjæra. Men disse kirkene har allikevel ikke hatt den fremtredende plasseringen som de kirkene som er nevnt i TJB må kunne sies å ha hatt (med et lite unntak i kirken på Berg). Kirkene i Gryllefjord og Mefjord er for eksempel plassert i bakkant av bebyggelsen i værene. Når det gjelder kirken på Dyrøy er det litt vanskeligere å si. Hvis en tar utgangspunkt i at den har ligget på åsryggen rett ved den registrerte kirkegården, og ser bort fra den tette bjørkeskogen som omgir stedet i dag, vil man nok kunne si at kirken

lå godt synlig. Et interessant aspekt her er at selv om kirkestedet ligger i nærheten av en meget god naturlig havn (noe stedsnavnet Hamn, og senere Dyrøy-Hamn understreker) som ligger nord for kirken, ligger kirken et stykke unna denne. At et nes rett øst for kirkegården på stedet blir kalt ”*Likberget*”, og hvor man skal ha tatt i land døde som skulle gravlegges, gjør at man kan si at det er et noe uklart bilde på hvor denne kirken skulle sies å orientere seg. I alle fall synes det igjen å være to forskjellige bilder som tegner seg for de kirkene som er med i TJB, og for de som kun blir nevnt i TR.

Hva kan så dette fortelle oss? Kirkene som inngår i TJB kan altså sies å ha en fremtredende plassering i de landskapsrommene de inngår i, og de ligger godt synlig fra sjøen. Terje Gansum (et.al) har anvendt begrepene ”*henvendelse*” og ”*innsyn*”, hvor man ser for seg at et kulturminne henvender seg til et landskaprom, og hvor man har innsyn til dette kulturminnet fra et spesielt utkikkspunkt (Gansum et.al. 1997: 14-15). Her kan man da si at disse kirkene henvender seg til det landskapsrommet som kysten og havet er med i, og likeledes vil en ha innsyn til disse fra sjøen (båt). Men *hvem* har man i så fall henvendt seg til, og hva har man ønsket å si? Leif Gren mener at de svenske steinkirkene ble brukt til å manifestere et hierarkisk system, og muligens har også de som bygget kirkene som er med i TJB forsøkt seg på en lignende symbolbruk? Men kanskje har man bare ønsket å formidle at her finner du en kirke hvis du skulle trenge det. For øvrig vil man kunne si at kirkene som kun er nevnt i TR også henvender seg til, og har innsyn fra liknende landskapsrom, dog i noe mindre grad enn kirkene i TJB. Men som jeg har vist flere steder er det ellers klare forskjeller mellom disse to gruppene, og det kan være rimelig å tenke seg at kirkene i disse to gruppene har forskjellig bakgrunn, også når det gjelder formidling.

I undersøkelsen og materialframstillingene av kirkestedene har jeg lagt et særlig fokus på eventuell tilstedeværelse og plassering av gravhauger. Kort oppsummert ligger kirkene i TJB alle på gårder med gravhauger, men ingen av disse ser ut til å ligge i umiddelbar nærhet av kirken. Som jeg har vist ovenfor, ligger derimot alle disse gårdene svært nær (til dels oppå) tunet på disse gårdene, og jeg er av den oppfatning at denne nærheten har vært mer sentral enn nærhet til gravhauger. Det ligger altså også en gravhaug på Dyrøy, men heller ikke her ser det ut til å være noen direkte tilknytning i forholdet mellom gravhaug og plassering av kirke.

6.4 Er lokaliseringen av kirkene funnet?

Når en skal diskutere kirkers plassering i et landskap, kan det være betimelig å spørre; vet man faktisk hvor kirkene har ligget? Siden man, når det gjelder kirkene i Trondenes

prestegjeld, mer eller mindre står helt uten gjenværende konstruksjoner fra middelalderen, vil dette avhenge av slutninger. Hvilken basis har en da å dra slutninger fra?

Et åpenbart problem i denne forbindelse vil være når det er snakk om kirker som for lengst er borte, og som samtidig ligger på steder som har vært gjenstand for mye byggevirksomhet i ettertiden. Dette kan sies å være tilfelle når det gjelder flere av kirkene på Senja. Det er kun på Berg at plassering av kirke kan sies å være kjent, da gjennom bilder og bygningsrester. På Torsken er det kjent at den stående kirken er flyttet, men da bare et lite stykke, hvilket må kunne sies å bety at man er i nærområdet. Kirkestedene i Baltstadvær og Øyfjordvær har jeg ikke fått befart selv, og har utelukkende kunne støtte meg til registreringer gjort av andre, og som det kommer fram i materialframstillingen (se 3.2.1 og 3.2.2) er plasseringen av disse absolutt belagt med en del tvil. Dette viser klart verdien av de befaringer av kirkestedene jeg har fått gjort, noe som blir ytterligere understreket ved Lenvik og Tranøy hvor jeg gjennom prøvestikk med jordbor har ment å lokalisere kirketuft. På Ibestad, Sand, Trondenes og Kvæfjord står det i dag kirker, dog bare en av disse er middelaldersk.

Men selv om man har stående kirker og tufterester av andre, kan man da si at man har funnet den opprinnelige kirkeplasseringen? Det er klart at uten inngående undersøkelser vil det igjen være snakk om slutninger, men det er to faktorer som er til god hjelp når slike slutninger skal dras. Det ene er at et kirkebygg, og likeså tomten rundt, ikke var noe ”vanlig” bygg. Både tomt og bygg måtte innvies, og var deretter å regne som hellige. Den andre faktoren, som i stor grad kan sies å være en videreføring av den første, er at undersøkelser og utgravninger under stående middelalderkirker, ofte har fremvist funn av eldre kirker (Liden 1995: 129). Det tidligere omtalte sokkelprofilet til kirken på Trondenes har et sprang i seg grunnet at den ligger plassert i en svak hellende skråning, noe som har blitt tolket at er gjort fordi man har tatt hensyn til et tidligere kirkebygg ved plasseringen av den stående kirken (Trædal 2008: 115). Nå kunne en si at det faktum at man på Tranøy vet at den stående kirken har blitt flyttet dit lenge etter at stedet ble kirkested, taler mot at videreføring av kirkeplassering var så vanlig. Men når en ser på at årsaken til denne flyttingen var at den forrige kirken stod i et fuktig og svært lite egnet terreng, og at denne kirken til og med ble ombygd ved denne ugunstige plasseringen, synes dette å snarere understreke at flytting av kirke ikke var noe man tok lett på.

Mer inngående undersøkelser (utgravninger) vil kunne skaffe til veie ny kunnskap om dette, med det er etter min mening rimelig å anta, tatt i betraktning de opplysninger en har til rådighet i skrivende stund, at vi her i all hovedsak har å gjøre med de opprinnelige plasseringene av kirkene som inngikk i Trondenes prestegjeld. Bjarkøykirkens plassering er

for øvrig noe usikker, men dette er allerede utførlig diskutert andre steder i avhandlingen. Noen forbehold må nok også tas i forbindelse med kirkeplasseringen i Balstadvær og Øyfjordvær (som jeg altså ikke selv har fått befart), men jeg mener at dette ikke vil ha noen avgjørende betydning for den videre diskusjonen.

6.5 Når, Hvor og Hvorfor = hvem som stod bak kirkene?

Når ble kirkene reist? Hvis en ser på de skriftlige kildene fortelles det i Morkinnskinna at Øystein Magnusson skal ha reist kirke på Trondenes, mens det i det islandske skriftet Rimbegla nevnes at det stod kirke i Lenvik. Øystein Magnussons regjeringstid var fra 1103 til 1123, mens Rimbegla skal stamme fra slutten av 1100- tallet, muligens så langt tilbake som til 1170- årene. Ellers kan de forskjellige eiendomslistene, som ABJ og TJB bare brukes til å fastsette det seneste tidspunktet for kirkene som blir nevnt i disse kildene. Som vist til i materialframstillingen (se 3.1.1) så kan eiendomslistene i TJB slik de nå foreligger dateres til slutten av 1300- tallet/begynnelsen av 1400- tallet, men de baserer seg åpenbart på eldre opp-tegninger. Eksempelvis står det her at det skal ha blitt gitt gods til kirken på Bjarkøy i 1264 (DN VI 302). Dermed må kirkene ha blitt reis en god stund før listene slik de fremstår nå ble nedskrevet, og det samme må kunne sies om de kirkene som kun er med i TR. De eneste dateringer jeg har fått gjort av kirketufter som inngår i mitt materiale, er de på Lenvik og Tranøy, og de har dessverre ikke kunnet kaste noe nytt lys over dateringsspørsmålet (se 3.4).

Kirkene i TJB ligger altså nær tunet på gårdene. Et spørsmål som er interessant å stille er å se på hva som kom først; plassering av tunet eller plasseringen av kirken. Dette vil i neste instans kunne si noe om i hvilken kontekst kirkene kom til. Som jeg har vist til tidligere er man i avhandlingens undersøkelsesområde i en litt heldig stilling i så henseende, fordi vi her på de fleste stedene har gårdshauger (met et lite unntak i kirkestedet på Sand). Disse gårds- haugene består altså blant annet av akkumulerte rester av bygninger og avfall. Dessverre er det kun gårdshaugen på Trondenes som har vært undersøkt nærmere, hvor det har blitt gjort funn som strekker seg tilbake til jernalderen. Imidlertid kan dybden på gårdshaugene brukes til å tentativt datere disse. Dette medfører dessverre også visse komplikasjoner. For det første er altså ikke noen andre av gårdshaugene undersøkt nærmere, så en vet bare anslagsvis dybden her. Uten mer inngående undersøkelser er det heller ikke mulig å sikkert si om haugene stort sett er intakte, eller kan ha vært gjenstand for mye slitasje. Det faktum at vi mangler en slik gårdshaug på Sand kan kanskje brukes som eksempel på dette. Et kanskje enda større problem er at det ikke kan fastslås eksakt hvor raskt, og hvor mye, slike hauger

har blitt bygd opp. Eksempelvis har undersøkelser i gårdshaugen på Soløy i Lavangen kommune i Troms, vist at denne har akkumulert masse i en høyde på 0,9 meter over en tidsperiode på 900 år, noe som skulle gi en vekst på gjennomsnittlig 0,1 centimeter per år (Bertelsen & Urbanczyk 1985: 190). Undersøkelser i gårdshaugen på Saurbekken i Harstad har vist at denne har vokst til en høyde på 1,1 meter over en periode på 400 år (Bertelsen 1973). Dette gir en gjennomsnittlig vekst på omtrent 0,3 centimeter per år. Hvis en tar disse tallene og prøver dem på gårdshaugen på Øvergård på Bjarkøy, som er anslått til å ha en høyde på 1,5 meter, vil dette kunne gi en akkumulasjonsperiode på henholdsvis 1500 eller 500 år. Det er også verdt å ta med i betraktning at man heller ikke uten videre kan anslå når haugen har sluttet å vokse, noe som gjør at vi for eksempel ikke vet hvor en skal trekke fra disse årene (en vekststopp rundt år 1500 med en akkumulasjonsperiode på 500 år vil gi en starttid rundt år 1000, men hvis haugen har sluttet å vokse rundt år 1800, ville starttiden måtte ha vært rundt år 1300, osv.). Konklusjonen må bli at uten mer inngående undersøkelser, kan gårdshaugene vanskelig brukes til å gi noen nøyaktig datering på gårdene.

Imidlertid er det en annen arkeologisk kategori som kan brukes til å si noe om bakgrunnen til gårdene; nemlig gravhauger. Som vist har alle de gårdene som kirkene i TJB ligger på gravhauger. Særlig peker Tranøy, Bjarkøy, Sand og Trondenes seg ut her. Dette kan i alle fall brukes til å si at området som disse gårdene ligger i, har vært bebodd i jernalderen.

Hvor kirkene er plassert har jeg allerede vist og diskutert tidligere i dette kapitlet. Kort oppsummert har kirkene som inngår i TJB en fremtredende plassering nær tunet på gårder i et til dels rikt arkeologisk landskap, mens de kirkene som kun er med i TR ligger sentralt, dog ikke fremtredende, plassert i fiskevær. Kirken på Dyrøy faller litt mellom to stoler, da den ikke ligger i et fiskevær, men på gård, men uten noen åpenbar tilknytning til noe tun.

Spørsmålet om hvorfor kirkene ble plassert der de ble, må sies å kunne være sterkt tilknyttet spørsmålet om hvem som kan ha bygd dem i utgangspunktet. Det er da fire spørsmål det kan være fuktbart å stille:

1. Hvorfor ligger kirkene nært (og til dels oppå) tunet på gårder?
2. Hva kom først; plasseringen av kirkene, eller plasseringen av tunet?
3. Hvorfor ligger kirkene på gårder som er til dels rike på gravhauger?
4. Hvorfor har kirkene fått en slik fremtredende plassering?

Som det kommer fram her, er dette spørsmål som er relevante for kirkene som er med i TJB. Dette er det to årsaker til; for det første mener jeg at materialet gir mest tilgang til å diskutere disse kirkene, og det andre er at omstendighetene rundt kirkene som kun er med i TR er såpass annerledes at de vil kreve en egen diskusjon, og jeg vil foreta denne lenger ned.

Som jeg har vist til i teorikapitlet (se 5.1) er den vanligste tolkningen på nærhet mellom kirke og tun at disse kirkene er bygd av en stormann som har reist den på sin egen gård, eller at de er reist av flere stormenn i lag, der det er gården til den største innskyter i dette eventuelle "andelslaget" som har fått kirken på sin gård. Et annet forslag på plassering på gård, er at dersom denne kan sies å ha ligget sentralt forhold til en bygd eller kommunikasjonsveier, så kan dette også skyldes at det har vært tatt hensyn til at flere skal ha hatt tilgang til kirken.

At flere skulle kunne stå bak byggingen av en kirke som har fått nær tilknytning til tunet på en enkelt gård er mulig, men er det sannsynlig? Lilli Ingvaldsen har påpekt at å skille ut en enkeltmannsbygget kirke fra en andelsbygget kirke, er vanskelig å gjøre ut fra plassering alene, så lenge begge typer regnes å kunne ha stått i tett tilknytning til en enkelt gård (Ingvaldsen 1996: 93). Ingvaldsen er også en av flere som har pekt på at å se på om denne gården rent økonomisk har kunnet betale for kirken, vil kunne si noe om dette (Brendalsmo 2001: 253, Ingvaldsen 1996: 93). Jeg er enig i at dette absolutt kan være fruktbart, men dette faller utenfor omfanget av min avhandling (i tillegg har dette allerede vært gjenstand for deler av det arbeid Vidar Trædal har gjort på kirkene i Trondenes prestegjeld). Jeg mener for øvrig at det er to viktige aspekt å ta hensyn til her; for de fleste av kirkene i TJB er nærheten til en enkelt gård svært fremtredende. For det andre; hvor store ressurser må en egentlig ha sittet på for å kunne bygge kirke? Det er kjent at de tidligste kirkene her til lands var ganske enkle konstruksjoner (Liden 1995: 129, Skre 1995: 215). Jeg mener at det i alle tilfelle er noe merkelig at det skulle være så problemfritt for deltakere i slike eventuelle "andelslag" å betale for herligheten, men la den pryde noen andres gård. Dette antyder en fromhet og behov for et sted å tilbe gud som ikke passer inn de pragmatiske anstrøk som den tidlige kristendommen er antatt å ha hatt her til lands (Sigurdsson 1999: 93).

Når det gjelder spørsmålet om sentralitet, har Lilli Ingvaldsen ganske riktig pekt på at dette kan være svært vanskelig å avgjøre for kirkesteder som ligger i kystnære områder (Ingvaldsen 1996: 109). Når det gjelder hvorvidt plassering i nærhet til gode kommunikasjonsveier over hav eller sjø som indikasjon på at man har tatt hensyn til en større menighet, må det påpekes at for de kirkestedene som inngår i denne avhandlingen, tatt i betraktning disse stedenes generelle geografi, må man vel kunne si at en måtte ha tatt aktive skritt for å hindre en slik tilgjengelighet.

Uten eksakte dateringer av hverken kirke eller gårdshaug, er det vanskelig å kunne fastslå om kirken eller tunet kom først. Imidlertid kan man se på både Ibestad og Trondenes at kirkene her står (og har stått) ikke bare nært, men oppå tunet. På Trondenes kan man altså for

øvrig som det eneste stedet i denne avhandlingen også støtte seg til dateringer av gårdshaugen for å fastlå at tunet kom først. Man kan altså ikke si noe helt sikkert slik stillingen er i skrivende stund, men jeg mener at det også for de øvrige kirkestedene i TJB ser ut til å ha vært tunet som kom først. Slik jeg oppfatter det ligger alle tunene på disse stedene sentralt i forhold til gode jordbruksområder og landing med båt. I Kvæfjord er ikke dette bildet like klart, og det er flere svært gode kandidater til kirkestedsgårder på nabogårdene til Rå, hvor disse faktorene er like fremtredende. Imidlertid ser ikke disse ut til å være *bedre* kandidater (mer sentrale i forhold til gårdsdrift og landing) og kirken ligger nå en gang på Rå. På sand mangler vi den eksakte tunplasseringen, men de andre faktorene er svært fremtredende, og jeg har tidligere argumentert for at tunet må ha ligget i dette området. Min konklusjon er at andre faktorer enn hvor kirken har stått har fått bestemme plasseringen av tunet på disse gårdene, og at kirkene på et senere tidspunkt har blitt plassert i forhold til tunet på de gårdene de ble lagt til.

Som vist ligger altså alle kirkene som er nevnt i TJB på gårder som har gravhauger. I teorikapitlet (se 5.3) har jeg beskrevet to gjeldende forklaringer på funksjonen disse gravhaugene kan ha hatt i forhold til plassering av kirke. Det ene er at det har en sammenheng med kultstedskontinuitet, det andre er at de har vært brukt til å markere at gårdene har vært eid av frie personer (altså personer med en viss stilling i samfunnet) og odels- og arverett mellom slike. Imidlertid gir disse tilnærmingene den samme slutningen, nemlig at dette indikerer at kirkene har blitt bygd av lokale stormenn med tilhørighet og/eller tilknytning til gårdene som gravhaugene ligger på, og det vil således ikke være nødvendig for meg å ta noen aktiv stilling til gravhaugenes rolle. Imidlertid mener jeg det er betimelig å nevne at selv om flere har pekt på at gravhaugene åpenbart må ha vært gjenstand for kultisk aktivitet, har ingen klart å spesifisere hva denne aktiviteten har bestått i. I tillegg har jeg som vist ovenfor (se 6.3) ikke klart å finne noen umiddelbar tilknytning i relasjonen mellom kirkene og gravhaugene, og det synes igjen for meg at plasseringen nært tunet har vært langt viktigere. Uten å begi meg inn på noen større diskusjon av forholdet mellom førkristen og kristen kultisk praksis, mener jeg det er verdt å bemerke at en forskjell er at mens den kultiske praksisen i førkristen tid ofte er beskrevet å ha hatt en privat karakter, var den kristne kulten offentlig, ikke bare i praksis, men ved lov. Dermed kan en spørre hvorvidt kultstedkontinuitet passer inn i et slikt forhold, og hvis en slik kontinuitet var så viktig, hvorfor var ikke nærheten mellom grav og kirke av overordnet betydning? Det er for øvrig altså kjent at flere tidlige kristne gravsteder har blitt anlagt før kirkene her har kommet til, og de er da ofte anlagt ved førkristne gravfelt (Müller

1997: 48-49). Det kan dermed synes å ha vært en form for gravleggingskontinuitet, i alle fall i den tidligste kristne perioden her til lands.

Som jeg skriver ovenfor, ville det ha vært vanskelig å plassere kirkene som inngikk i Trondenes prestegjeld ved de lokalitetene de ligger på og ved, uten at de hadde en klar nærhet til kysten og sjøen. Imidlertid ser det ut til at kirkene har hatt en fremtredende plassering på disse stedene, noe som kan gi et inntrykk av at man har aktivt brukt disse plasseringene for kommuniser noe ut i dette landskapsrommet. Men hva?

Leif Gren mener altså at i Sverige har steinkirkenes monumentologiske fremtoning blitt brukt til manifestere et hierarkisk verdenssyn. Dette kan muligens også ha vært hensikten med plasseringene for kirkene som er med i TJB, og flere har for øvrig pekt på at makt-manifestasjon og maktstedskontinuitet kan ha vært en motivasjon for kirkebygging (Røskoft 2003: 204). Det kan for øvrig være betimelig å spørre om hvorvidt kirkebygningene som har ligget ved kirkestedene som inngår i TJB har vært dominerende nok til bruk for slike manifestasjoner. Som nevnt var de tidligste kirkene her til lands av relativt beskjeden størrelse, og bare Ibestad og Trondenes av kirkene i Trondenes prestegjeld har blitt bygget i stein. Andre tolkninger er også mulig på disse fremtredende plasseringene. Som nevnt er det antatt at stormenn har bygget kirker for å vise tilhørighet med kongen (Skre 1995: 172), og kanskje var det dette man ønsket å symbolisere. Innføringen av kristendommen er som kjent nært tilknyttet innførselen og utviklingen av en sentral kongemakt her til lands, og kanskje var det kongen selv, kanskje da i samarbeid med Kirken, som plasserte kirkene så fremtredende i landskapet for å manifestere sin makt og innflytelse over menneskene her. Morkinskinna forteller jo at Øystein Magnusson skal ha påberopt seg å ha reist kirke på Trondenes. Eller kanskje ønsket man bare å gjøre det enkelt å se hvor kirkene stod når en hadde ærend der?

6.5 En mulig konklusjon:

Jeg har altså dannet meg den oppfatning at kirkene som inngår i TJB ligger relativt fremtredende plassert og med nær tilknytning til tunet på gårder. Videre mener jeg at det ser ut til at plasseringen av tunet har kommet først, og at kirkene har blitt plassert i forhold til dette tunet. Alle gårdene har gravhauger som ligger i varierende avstand til kirke og tun, og alle disse kirkene ligger slik at deres fremtredende plassering kommer svært godt fram fra utkikkspunkt fra sjøen og over havet. Kirkene er plassert slik at de henvender seg spesielt mot gode havner og landingsplass med båt. Kirkene er ikke arkeologisk daterte, men skriftlige kilder indikerer at den nordligste av kirkene i TJB, altså Lenvik, skal være reist senest på

midten av 1100- tallet, og at den nest sørligste, Trondenes, skal ha blitt reist senest på begynnelsen av 1100- tallet. I Rimbegla omtales kirken i Lenvik som den nordligst i verden, men det samme blir ikke sagt om Trondenes slik den blir omtalt i Morkinskinna. Dette gjør det mulig å anta at kirkene i TJB seinest har blitt reist i løpet av 1100- tallet, noe som faller godt sammen med den intensive kirkebyggingsperioden som er kjent ellers i landet i perioden mellom 1100 og 1200 (Bucholm 1998: 7, Sigurdsson 1999: 168).

Det skal altså ha vært kongene og lokale stormenn som reiste de første kirkene i Norge (Sigurdsson 1999: 167, Skre 1995: 172). Muligens kan kirkene i enkelte tilfeller ha blitt reist av flere personer som gikk sammen i et andelslag, men Jan Brendalsmo har beskrevet kirkebyggingen som et foretakende i utgangspunktet forbeholdt den verdslige samfunnseliten, og han stiller seg tvilende til fellesbygde kirker i alle fall i den tidligste perioden (Brendalsmo 2001: 246-247, Skre 1995: 201). Kongemakten stod bak fylkes- eller hovedkirkene, mens stormenn og aristokratiet skal ha stått bak høgendes-, eller altså egenkirkene. Fylkes- og hovedkirkene kan se ut til å ha hatt form av kirker som huset et større presteskap (Skre 1995: 185). Frostatingsloven nevner bare disse to kirketyperne, og selv om denne loven hadde sitt utspring i de trønderske fylkene, ser det ut til at den har vært gjeldende også lenger nord (Knudsen 1982: 656). Kanskje har da kongemakten anlagt en hovedkirke på Trondenes, hvorpå den lokale eliten har reist kirker på sine gårder rundt om i regionen, muligens for å demonstrere sin tilknytning til kongen, og for å utnytte det sterkt hierarkiske samfunnsbildet som kristendommen og kongemakten representerte til å konsolidere sine posisjoner i samfunnet. Plasseringen av kirken må i så fall tenkes å ha vært sentral, det må ha gjeldt å utnytte symbolverdien mest mulig. Det må for øvrig understrekes at når det gjelder Trondenes er det bare gjennom skriftlige kilder og den stående kirken som gjør at kirkestedet her skiller seg ut. Den øvrige konteksten rundt kirken her er lik den man finner rundt de andre kirkene i TJB.

Lars Ivar Hansen har ment at mange av de middelalderske kirkestedene i Nord-Norge ser ut til å ha blitt anlagt på steder som ikke kan regnes som førkristne maktsentra, og har tolket dette som å tyde på at motstanden mot kristendommen har stått sterkere her enn ellers i landet (Hansen 1999: 93). Jeg mener at i alle fall for de kirkestedene som inngår i TJB er ikke dette riktig. Merete Røskaft har brukt gravhauger som et av kriteriene for å kunne regne en gård som en sentralgård (Røskaft 2003: 15), og i alle fall hva gjelder Tranøy, Bjarkøy og Sand må det kunne sies å være tilstrekkelig med gravhauger og gravfelt, og også annet materiale som for eksempel store nausttuffer, som indikerer at disse stedene må ha vært viktige steder i tiden rett før kristendommens inntog her til lands. Det samme kan sies om Trondenes, og selv om

gården Rå som kirken i Kvæfjord lå ved bare har en enkel gravhaug, er området ellers rikt på gravhauger og andre jernalderminner. Ibestad kan bare vise til en usikker gravhaug, men andre indikasjoner på at dette kan ha vært et stormannssete finnes. Det er blant annet funnet to hjulkors ved kirken her. Disse hjulkorsene tilhørte høymiddelalderen og ble satt på graver etter folk av høyere byrd (Christie 2005: 23, 31). I tillegg ligger gården plassert i et, i alle fall etter denne regionens målestokk, meget rikt jordbruksområde, og det er verdt å merke seg at

Figur 21 Hjul Kors fra Ibestad

gården har stad-benevning, noe som også indikerer at gården er gammel (Sandnes 1990: 30-31). Lenvik har fire gravhauger i alle fall innenfor dagens gårdgrense, men disse ligger et godt stykke unna. Imidlertid er det igjen viktig å understreke at det etter min oppfatning synes som at tunet er eldre enn kirken her, og en plassering av kirke her på en gård som ligger så strategisk plassert i landskapet i forhold til både jordbruk og havn på 1100- tallet (hvis man stoler på Rimbegla) er rimelig å tenke seg å ha

kunne hatt tilknytning til den lokale eliten. Det er forøvrig betimelig å bemerke at en ikke kan være sikker på at alt er registrert ved disse kirkestedene, og langt mindre kan vi vite hva som en gang kan ha ligget der. Børge Evensen har også med sine undersøkelser av gravholmer vist at plasseringen av gravhauger kan ha vært annerledes her enn ellers i landet, og selv om han daterte de fleste haugene i sitt undersøkelsesområde til eldre jernalder, er det verdt å ha dette med i tankene.

Lars Ivar Hansen mener at plasseringen av kirken på Ibestad, som han tolker å være av en slik karakter at den henvender seg innover i landskapet mot innfjordene, samt at denne kirken har blitt bygget i stein, sannsynliggjør at denne kirken ble grunnlagt her av en "offentlig" institusjon til misjonsformål ovenfor den samiske befolkningen (Hansen 2000: 148-149). Som jeg har vist tidligere er riktignok dateringen av steinkirken meget usikker, men det er ingenting som tilsier at det ikke kan ha ligget en eldre kirke her før denne steinkirken ble reist, og selv om kirkene i TJB utvilsomt ligger i et område med både norrøn og samisk befolkning, så er det i denne sammenheng verdt å bemerke at kirkene er plassert på steder som har en så klar norrøn kontekst. Det eneste kirkestedet hvor jeg har funnet at det er registrert fornminner av en samisk karakter i området rundt kirkene, er på Tranøy hvor det er registrert noen mulige samiske graver (se 3.2.8). Imidlertid gir omfanget av materialet med norrøn karakter på

Tranøy et klart inntrykk av at bosetningen på stedet må ha tilhørt det norrøne samfunnet, i alle fall i forhold til hvem som rådet grunnen. Når det gjelder Ibestadkirken er det verdt å føye til at selv om kirken helt klart ligger i et område hvor også den samiske befolkningen beveget seg, er ikke dette et unikt trekk ved Ibestad når det gjelder kirkestedene i Trondenes prestegjeld. Imidlertid gir materialtilfanget på disse stedene et klart inntrykk av at de som bebodde gårdene som kirkene lå på må ha tilhørt det norrøne samfunnet. Jeg vil på ingen måte avfeie at det kan være interessant å se på forholdet mellom samiske befolkning og bosetning og plasseringen av kirkene. Dette krever imidlertid en annen tilnærming til material og problemstilling enn jeg har hatt i denne avhandlingen. Teologen og kirkehistorikeren Øyvind Nordeval mener for øvrig at misjonering ovenfor samene ser ut til å tilhøre senere tider (Nordeval 2000: 16), og jeg mener at dette ikke har vært av noen betydning når det gjelder bakgrunnen for i alle fall de kirkene som inngikk i TJB. Mer interessant vil det etter mitt syn være å se på hvilken betydning kirkenes oppkomst og plassering har medført i forholdet mellom den norrøne og den samiske befolkningen i tiden etter deres grunnleggelse, uten at jeg altså tror at dette har spilt noen sentral rolle for selve grunnleggingen. Eksempelvis må en kunne mene at forskjellene mellom den kristne kulten og den samiske kulten har vært mye større enn tilfellet var for forholdet mellom den norrøne førkristne kulten og den samiske, og kanskje har da kristendommens inntog og kirkenes oppkomst vært med på å dra opp (konstruere) mer tydelige grenser mellom den norrøne og den samiske befolkningen? (se Wallerström 1995). Imidlertid mener jeg altså at dette faller utenfor problemstillingen og fokuset i min avhandling.

Min foreløpige konklusjon på bakgrunnen til kirkene i Trondenes prestegjeld sett ut i fra forholdet mellom kirke og lokalitet, er at kirkene som inngår i TJB ligger i en slik kontekst at jeg mener at den overordnede betydningen for plasseringen av kirkene har vært gårder som har en sentral plassering i landskapet, eksempelvis i forhold til jordbruk, gode havner og kommunikasjonsveier langs kysten og over sjø. Disse gårdene gir inntrykk av å ha tilknytning til en norrøn elite i denne regionen, og jeg mener at denne gruppen må ha vært instrumentell når det gjaldt hvor kirkene ble plassert. Hvorvidt dette hadde bakgrunn i kultstedskontinuitet, maktmanifestasjon eller andre årsaker kan man bare spekulere i, men jeg mener at det tegner seg et klart bilde av at spredningen av kirkene som inngår i TJB ikke har vært etter en overgripende strategisk plan der man har plassert kirkene for å binde sammen et større prestegjeld eller sogn. Jeg vil da si at det på meg ikke virker som at kirkestedene ikke har blitt brukt til å formidle noe om kirkene, men at kirken har blitt brukt til å formidle noe om stedene.

Hva så med kirkene som kun er med i TR? Det som først og fremst kan sies om disse er at konteksten rundt disse kirkene er klart forskjellig fra kirkene i TJB. Kirken på Senja ligger ikke på gårder, men sentralt plassert i fiskevær, men uten den fremtredende karakteren til kirkene i TJB. Ut i fra skriftlige kilder ser det ut til at disse kirkestedene er langt yngre, og det er ikke noe i det arkeologiske materialet slik det framligger i dag som tilsier noe annet. Det er imidlertid viktig å understreke at mer inngående undersøkelser av disse fiskeværene utvilsomt vil gi ny og verdifull kunnskap, også når det gjelder kirkene her. Mitt forslag på en foreløpig konklusjon er at det ikke er noe som indikerer at noen lokal elite har vært instrumentell i oppkomsten av kirkene på Senja, slik jeg mener at tilfellet har vært for kirkene i TJB. Hvorvidt det da har vært fiskeværsbefolkningen selv, et nordnorsk aristokrati, Kirken eller kongemakt som har stått bak disse kirkene vil i denne omgang bare være gjetninger.

For kirken på Dyrøy er bildet uklart. Den kan sies å ligge på en gård, like ved en god havn og det er en gravhaug å finne på denne gården. Dette er et bilde som kan likne det man ser for kirkene i TJB. Imidlertid ser ikke kirken ut til å ha noen tilknytning til et gårdstun, og som jeg har vist i materialframstillingen er det andre gårder på Dyrøya som tegner seg som langt bedre kandidater hvis man skulle anta et tiltak fra ett (eller flere) medlem(mer) av en lokal elite. Kanskje er den mest nærliggende forklaringen på bakgrunnen til denne kirken at den har blitt reist av lokalbefolkningen når den ”...*var af nogen formuffe*”, slik det ble fortalt Kong Christian IV i 1641 (Holtermann 1980: 8). Kirkestedet på Dyrøyhamn ligger sentralt plassert på øya, med god havn og lett tilkomst, og kanskje var dette det viktigste da valget for plasseringen av denne kirken ble foretatt.

7. Litteratur

Bertelsen, Reidar 1973

”Gårdshaugene i Harstad kommune- et bidrag til områdets økonomiske historie i middelalderen”. Magistergradsavhandling Universitetet i Bergen.

Bertelsen, Reidar 1994

”Om de første kirkene i Vågan og på Trondenes” s. 207-214 i Hålogyminne bind 19 Hefte 4

Bertelsen, Reidar 2000

”Nord-Norge og verden ved forrige tusenårsskifte” s. 3-9 i Ottar nr. 1-2000

Bertelsen, Reidar 2005

s. 156-157 i Norsk Arkeologisk Leksikon. Einar Østmo og Lotte Hedeager (red.) Pax Forlag A/S

Bertelsen, Reidar og Urbanczyk, Przemyslaw Urbanczyk 1985

”The Soløy Farm Mound- Excavations and Methods of stratigraphical analysis”. Tromsø, kulturhistorie nr. 4. UiT, Institutt for museumsvirksomhet.

Bertelsen, Reidar & Mook, Reinhard 2007

”The possible advantage of living in turf houses on settlement mounds”. S. 84-97 i Acta Borealia

Birkenes, Lars Øyvind 2004

”Gard, grav og kyrkje- Ei arkeologisk analyse i Hardanger-regionen”. Hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.

Bratrein, Håvard Dahl 1970a

”Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder” S. 33-51 i Hålogyminne hefte 2, utgitt av Hålogaland historielag.

Bratrein, Håvard Dahl 1970b

”Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder” S. 69-87 i Håløygminne hefte 3, utgitt av Hålogaland historielag.

Brendalmo, A Jan 1997

”Kirken er et gammelt sted- Kristningen og landskapet” s. 3-19 i Norge, Tidsskrift for folkloristikk, Novus Forlag.

Brendalmo, A. Jan 2001

”Kirkebygg og Kirkebyggere- Byggherrer i Tøndelag Ca.1000-1600”. Doktorgradsavhandling Universitetet i Tromsø.

Brox, Arthur 1959

”Berg og Torsken bygdebok bind I” utgitt av Berg og Torsken kommuner.

Brox, Arthur 1965

”Berg og Torsken bygdebok bind II” utgitt av Berg og Torsken kommuner.

Bucholm, Mona Beate 1998

”Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane- Hvilke kirkesteder ble nedlagt, når og hvorfor?”. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen.

Christie, Sigrid 2005

”Gravminnenes utvikling” s. 23-31 i Kirkegården- et levende kulturminne Helge Klingber, Oddbjørn Sørmoen og Aud Wefald (red.) ARFO i samarbeid med Norsk forening for kirkegårdskultur.

Eide, Ole Egil 2005

”Trondenes kirke- fra 1200- tallet eller senmiddelalderen?” Trondarnes distriktsmuseums skriftserie nr. 7

Eilertsen, Turid Følling 2001

”Talende murer, nordnorske middelalderkirker” utgitt av Orkana forlag.

Ekroll, Øystein 1997

”Med Kleber og Kalk- Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550” Det Norske Samlaget.

Eriksen, Hans Kristian 1999

”Øyer og folk- historia om Tranøya” årbok for Senja 28, utgitt av Sør-Senja bygde og historielag.

Evensen, Børge 2003

”Gravholmer – gravlokalisering og samfunn i jernalder i Vesterålen”. Hovedfagsoppgave ved institutt for arkeologi ved Universitetet i Tromsø.

Gabrielsen, Toril 1998

”Kirkeoppkomsten i Nord-Norge. En analyse av årsak og beliggenhet til tidlige kirker i området mellom Bodø og Tromsø” Hovedfagsoppgave Universitetet i Tromsø.

Gansum, Terje. Jerpåsen, Gro B. Keller, Christian 1997

“Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder” AmS-Varia 28, Arkeologisk museum i Stavanger.

Gren, Leif 1989

”Platon mitt i byn- Kyrksocknens oppkomst frå monumentologisk synspunkt” i Damell e.a (red.) ”Mänsklichkeit genom millenier”.

Hansen, Lars Ivar 1999

”Politiske og religiøse sentra i Nord-Norge” s. 71-108 i Religion och samhälle i det förkristna Norden Ulf Drobin red, Odense iniversitetsforlag

Hansen, Lars Ivar 2000

”Astafjord bygdebok historie 1, fra eldre jernalder til ca, 1570” utgitt av Lavangen kommune

Hansen, Lars Ivar 2003

”Trondenes kannikgjeld” S. 265-277 i Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 : søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie, utgitt av Tapir akademisk forlag.

Hamre, Anne-Marit 1983

Innledning s. 2-37 i ”Trondhjems reformats 1589” utgitt for kjeldeskriftsfondet.

Helle, Knut 1991

”Grunntrekk i Norsk historie- Fra vikingtid til våre dager”. Universitetsforlaget.

Holtermann, Harold 1980

”Dyrøy Kirke 100 år” S.7-11 Troms Trykk

Ingvaldssen, Lilli M. 1996

”Kirkene i Søndre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder- Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?”. Hovedfagsoppgave i arkeologi Universitetet i Bergen.

Iversen, Frode 2004

”Eiendom, makt og statsdannelse- Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder” UiB.

Jenssen, Jens L. 1960

”Kjerker og Kjerkeettersyn i Kvæfjord”. s. 65-69 i ”Kvæfjordboka” bind I Linde, Erling (red.), utgitt av Kvæfjord kommune v/bygdboknemnda.

Johnsen, Harald G. – Westrheim, Sonja 1996

”Dyrøya, Gammelt øysamfunn – midt i leia” i Fotefar mot nord utgitt av Troms fylkeskommune, kulturetaten.

Jørgensen, Jon Gunnar 1997

Innledning s. 9-35 i Aslak Bolts jordebok” utgitt av Riksarkivet.

Karlberg, Inger 2005

”Kirkegården- Et arkeologisk minefelt” s. 45-67 i Kirkegården- et levende kulturminne ARFO i samarbeid med Norsk forening for kirkegårdskultur.

Keller, Christian 1993

“Visuelle landskapsanalyser i arkeologien”. s. 59-69 i Universitetets Oldsaksamling Årbok 1991/92 Jan Henning Larsen (red.) Utgitt ved Oldsaksamlingens Forsknings og Publiseringsskomite.

Klingberg, Helge 2005

”Skikker og ordninger” s. 19-23 i Kirkegården- et levende kulturminne Helge Klingber, Oddbjørn Sørmoen og Aud Wefald (red.) ARFO i samarbeid med Norsk forening for kirkegårdskultur.

Knudsen, Trygve 1982

s. 656 i Bind 4 av Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder Rosenkilde og Bagger.

Liden, Hans Emil 1995

”De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, Hvem brukte dem og Hvordan?”. s. 129-142 i ”Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge” Hans Emil Lidèn red. Universitetsforlaget.

Liepe, Lena 2001

”Medieval stone churches of northern Norway” utgitt av UiT, Ravntrykk No.25.

Lysaker, Trygve 1958

”Trondenes bygdebok” bind IV, utgitt av Trondenes bygdeboknemnd

Mikalsen, Rudi Johan Angell 2008

”Byggeskikken i middelalderens Nord-Norge. Fra bruk av torv, jord og stein som byggematerialer til trehuset”. Mastergradsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Tromsø.

Munch, Jens Storm 1994

”Kulturminner på Bjarkøy” s 117-148 i Håløygminne bd. 19, hefte 1

Munch, Jens Storm 1998

”Kirker på Senja og i Senja prosti” S.60-90 i Årbok for Senja nr. 27 utgitt av Senja historielag.

Müller, Inger Helene Vibe 1997

”Fra Valhall til Paradis” s.39-51 i Middelalderens landskap: Myter og makter Anne Ågotnes red. Onsdagskvelder i bryggens museum- XII.

Nergård, Kjell 2002

”Historien om Lenvik kirke, del 2” s. 54-122 i Årbok for Senja, Kjell Nergård (red.) Lenvik historielag

Nergård Kjell 2003

”Historien om Lenvik kire, del 1” s. 68-126 i Årbok for Senja, Kjell Nergård (red.) Lenvik historielag

Nordeval, Øyvind 2000

”Fra hedendom til kristendom i Nord-Norge” s. 10-19 i Ottar nr. 1-2000

Oftestad, Bernt T. Rasmussen, Tarald og Schumacher, Jan 2001

”Norsk Kirkehistorie”. Universitetsforlaget

Røskaft, Merete 2003

”Maktens landskap- Sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingtid til kristen middelalder, ca. 800-1200”. Nr 39 i Skriftserie fra Historisk institutt, Akademisk avhandling. NTNU.

Sandnes, Jørn 1990

”Gards- og andre bustadsnamn”. s 28-33 . Norsk Stadnamleksikon Jørn Sandnes og Ola Stemshaug (red.) Samlaget.

Sandmo Anne Karine 1988

”Haug på Hadseløya- tradisjoner og forandringer i forhistorisk tid.” s. 202-212 i Hofdasegl nr. 33. Hadsel historielag.

Seip, Didrik Arup 1954

”Trondenes jordebok” s. 145-183 i Håloygminne hefte 1, utgitt av Hålogaland historielag.

Sigurdsson, Jon Vidar 1999

“Norsk Historie 800-1300”. Det Norske Samlaget.

Skre, Dagfinn 1995

”Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge.” s. 170-234 i ”Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge” Hans Emil Lidèn red. Universitetsforlaget.

Skre, Dagfinn 1998

”Herredømmet : bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.” i Acta Humaniora, utgitt av det historisk-filosofiske fakultet, UiO.

Stenvik, Lars F. 2005

s. 135-136 i Norsk Arkeologisk Leksikon. Einar Østmo og Lotte Hedeager (red.) Pax Forlag A/S

Storsletten, Ola 1998

”Trondenes kirkes tidligste bygningshistorie” NIKU fagrapport 008, Oslo.

Svestad, Asgeir 1995

”Mejordvær, i fangstfolk og fiskeres fotefar” i Fotefar mot nord utgitt av Troms fylkeskommune, kulturetaten.

Tilley, Christopher 1994

”A phenomenology of landscape- Places, paths and monuments” Berg publishers.

Titlestad, Torgrim 2001

Forord i ”Morkinskinna- Norske kongesoger 1030 – 1157” av Kåre Flokenes, utgitt av Erling Skjalgssonselskapet

Trædal, Vidar 1998

”Tanker om Trondenes kirke- bygningshistoriske spørsmål” s. 67-83 i Årbok for Foreningen til Norske fortidsminnesmerkers bevaring 1998

Trædal, Vidar 2008

”Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800” doktorgradsavhandling i kunsthistorie Universitetet i Tromsø.

Wallerström, Thomas 1995

”Norrbotten, Sverige och Medeltiden- Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi, Del 1”. Lund Studies in Medieval Archeology 15: 1. Ahlmquist & Wiksell International, Stockholm.

Andre kilder:

Arkeologisk tilvekstkatalog ved Tromsø Museum. Nettressurs under dokumentasjonsprosjektet

<http://www.dokpro.uio.no/arkeologi/tromso/hovedkat.html>

Askeladden, riksantikvarens database for kulturminner.

<http://askeladden.ra.no/sok/>

Aslak Bolts jordebok. Oversatt av Tor Ulset og utgitt av Riksarkivet Oslo 1997.

Oluf Rygh: Norske Gaardnavne. Nettressurs under dokumentasjonsprosjektet

http://www.dokpro.uio.no/rygh_ng/rygh_felt.html

Rapport Antropologiske undersøkelser 03-2007

Beinprøver fra Lenvik, Tranøy og Ibestad, Troms av Berit J. Sellevold NIKU

Rapport fra kirketuftsundersøkelser Nordland, Troms og Finnmark 1965-1967 av Håvard Dahl Bratrein Tromsø museums Arkiv

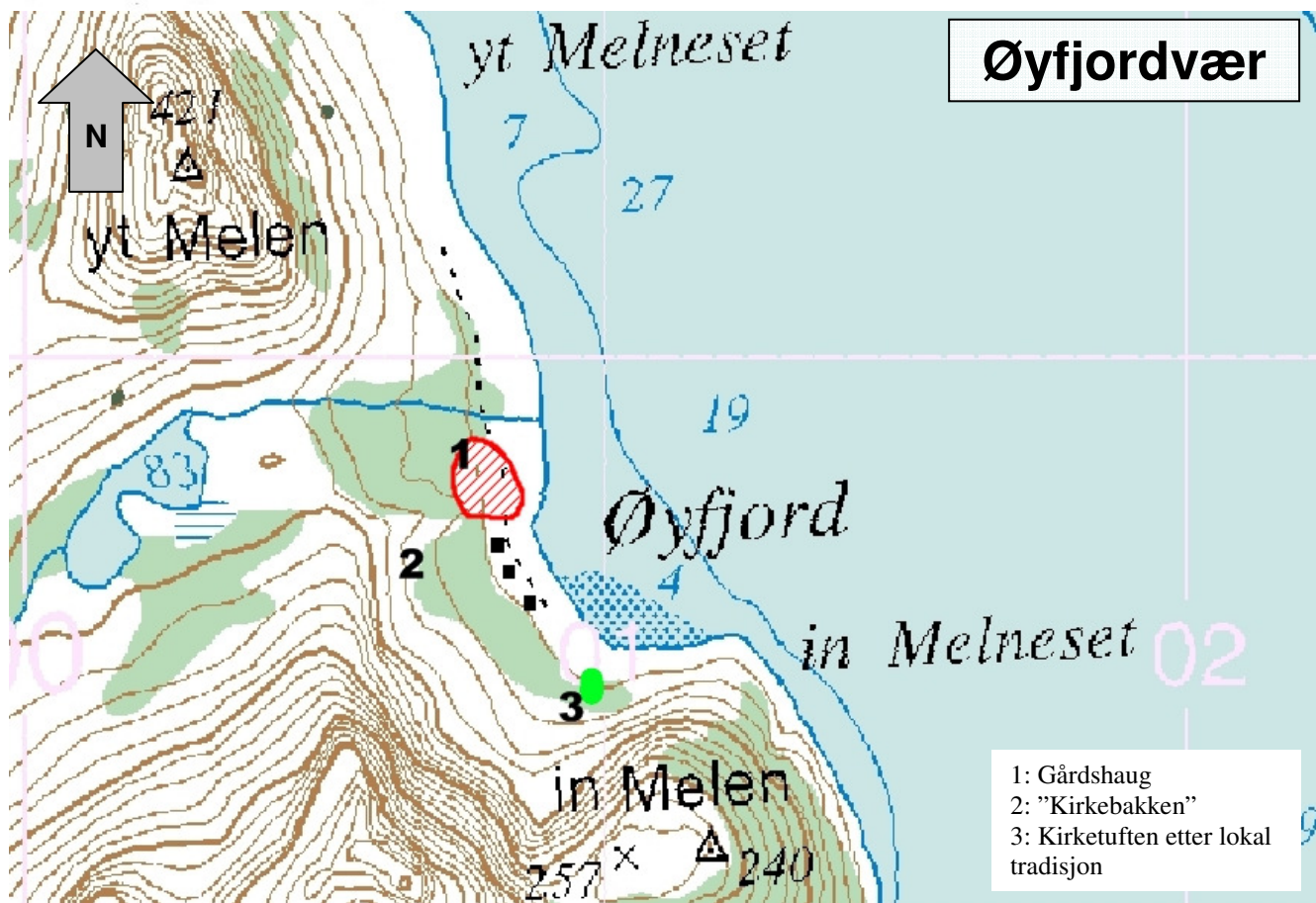
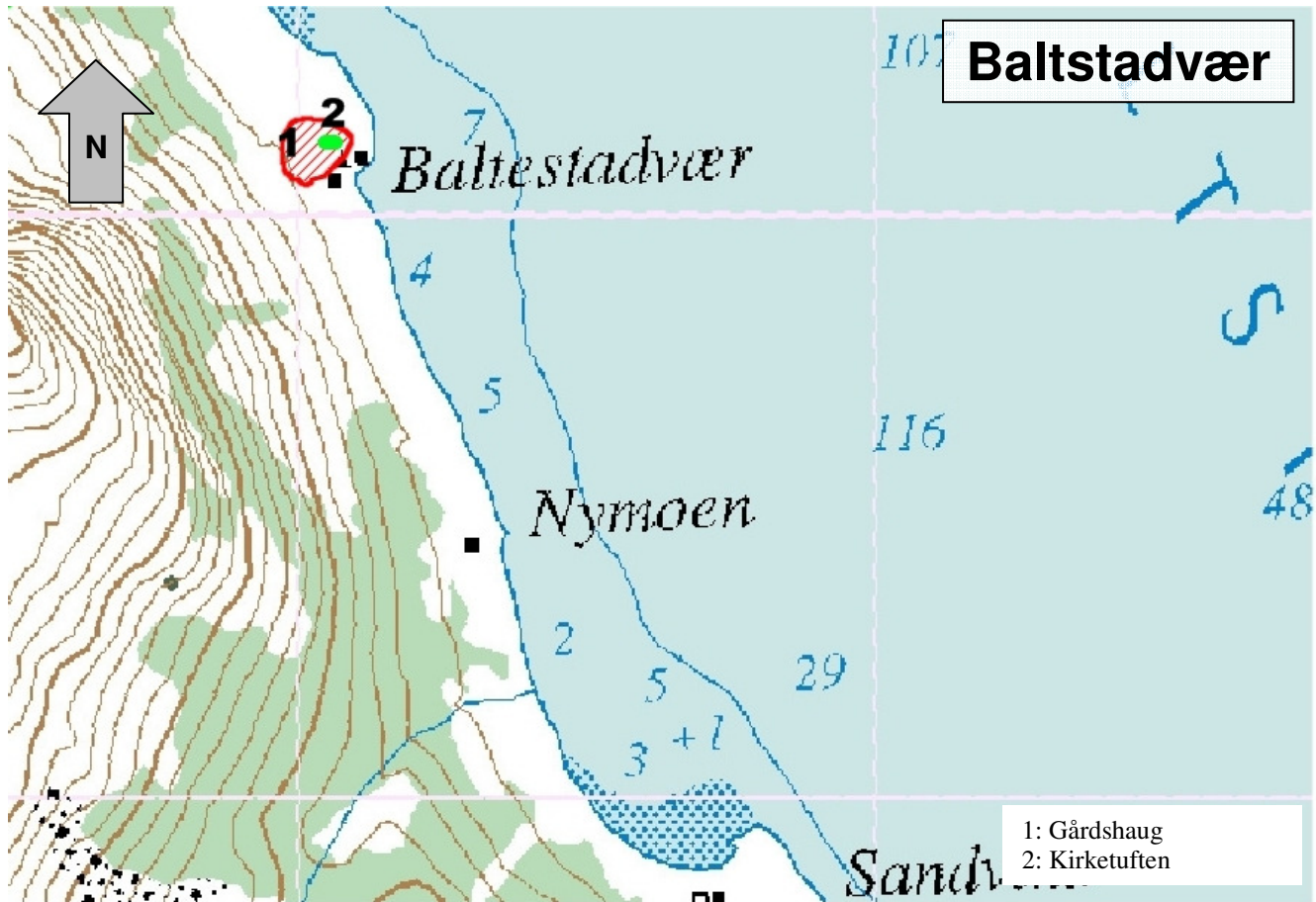
Trondenes jordebøker inngår i Diplomatarium Norvegicum bind VI nr. 198, 274, 302 og 356.

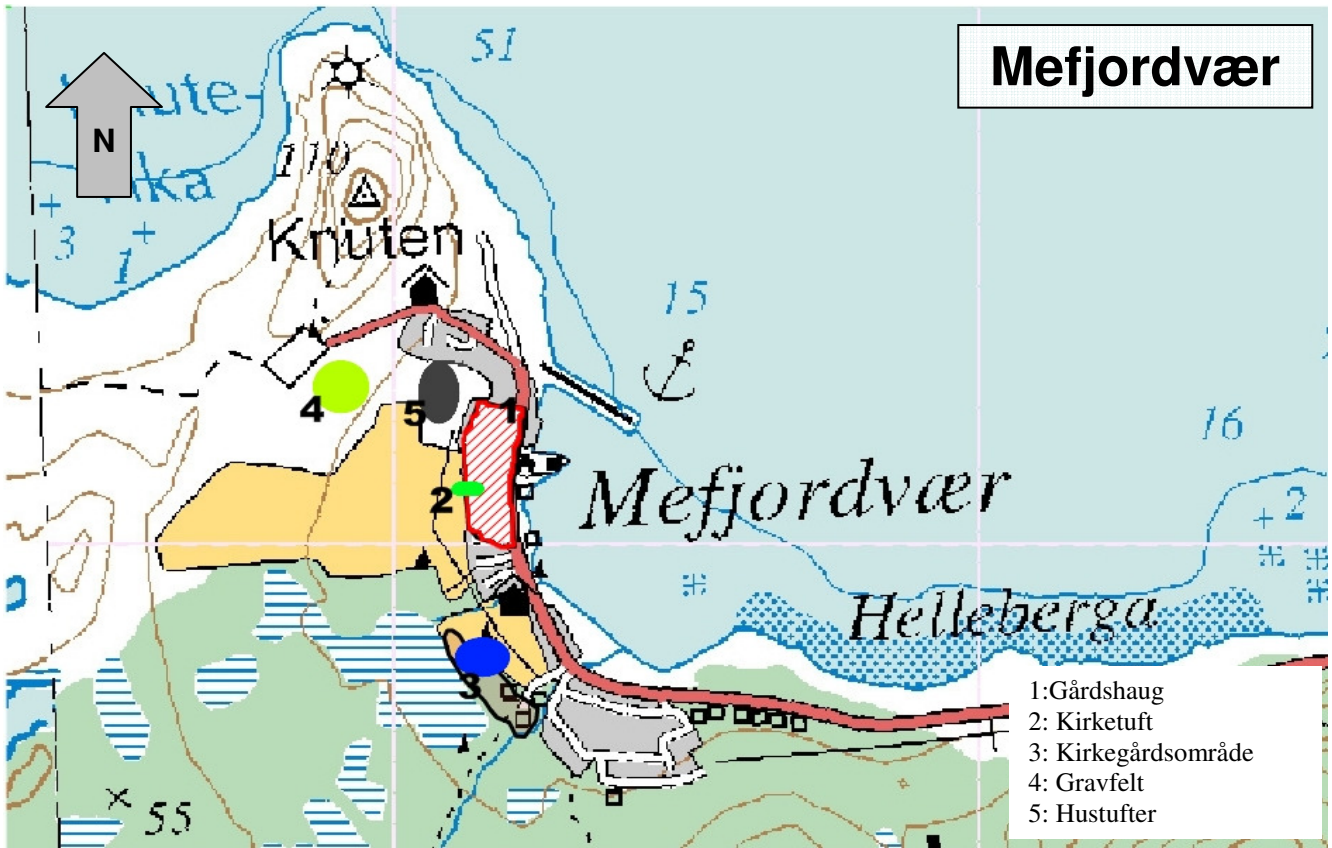
Jeg har benyttet meg av den transkriberte versjonen av Didrik Arup Seip trykket i

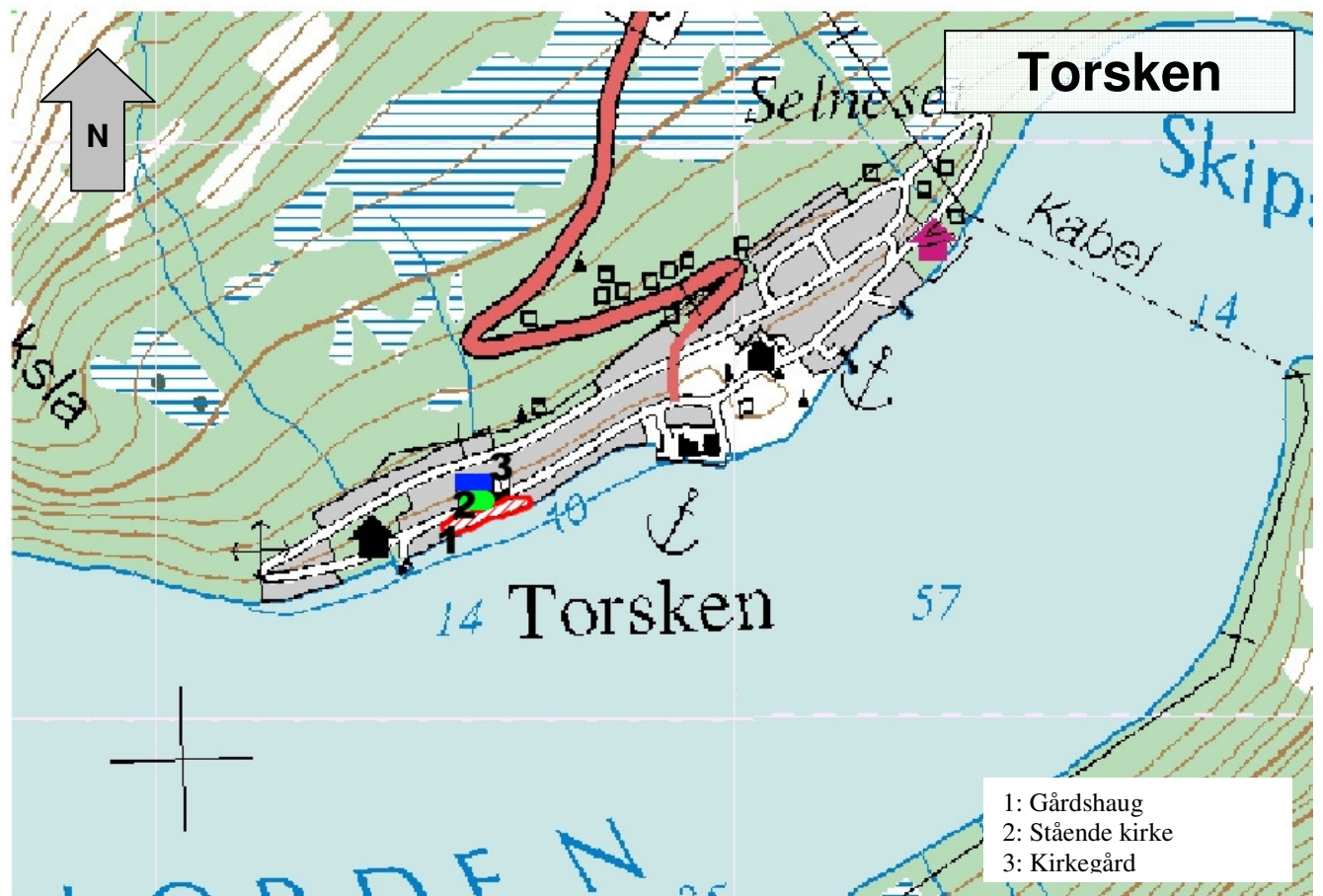
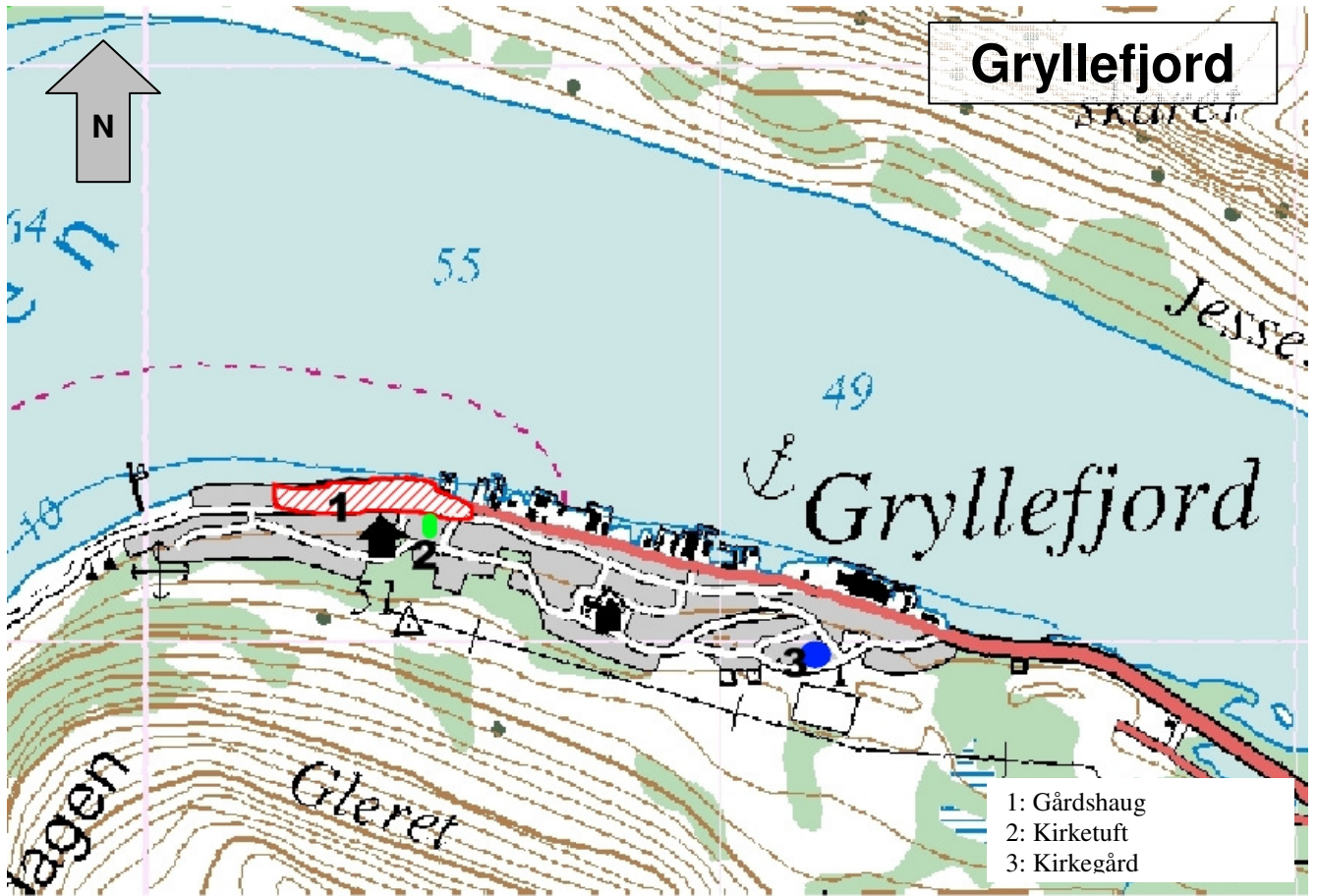
Håløygminne s. 145-183 hefte 1 1954.

Trondhjems reformats 1589, utgitt for Kjeldeskriftsfondet ved Anne-Marit Hamre, 1983.

Appendiks - kart over kirkestedene

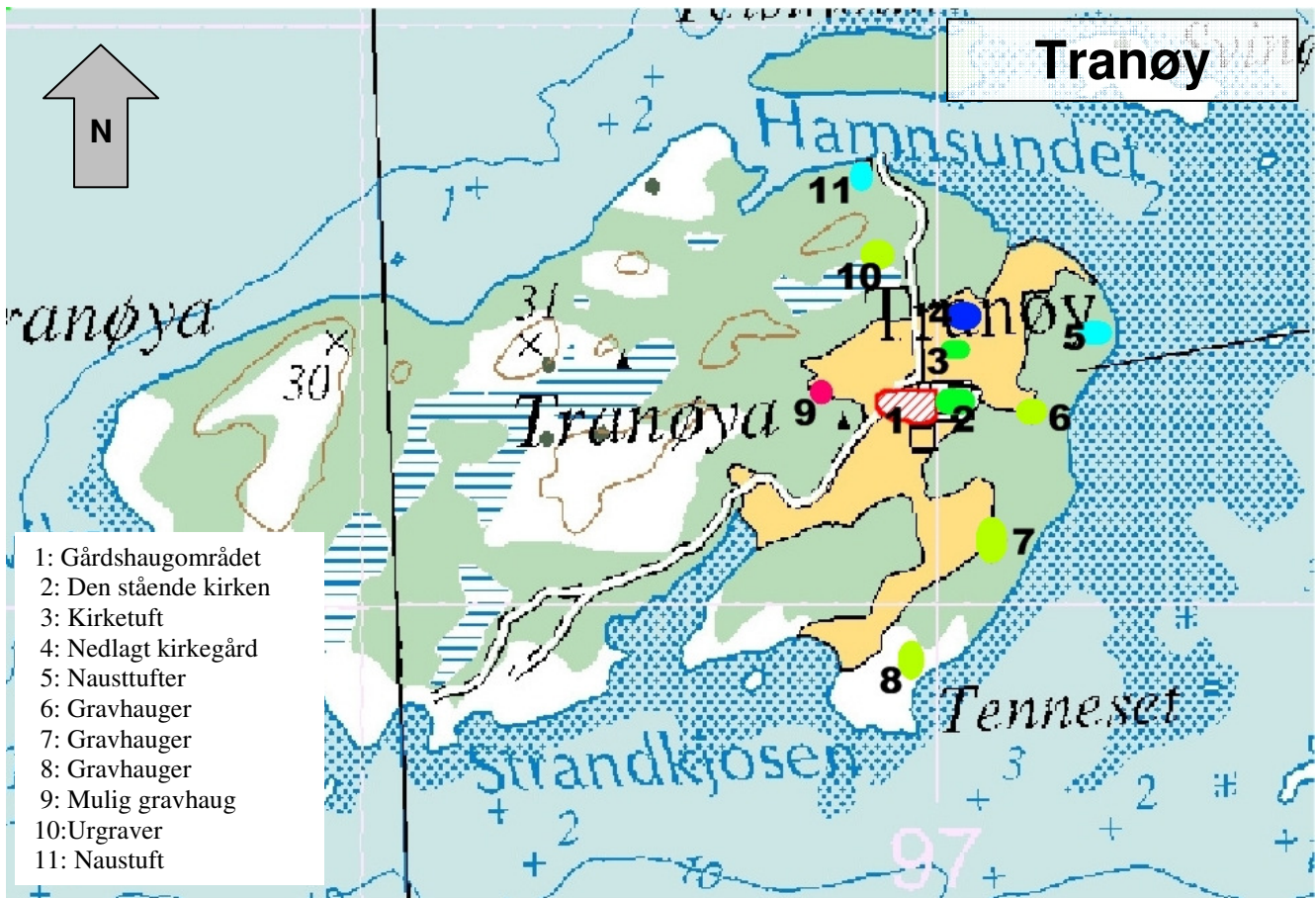

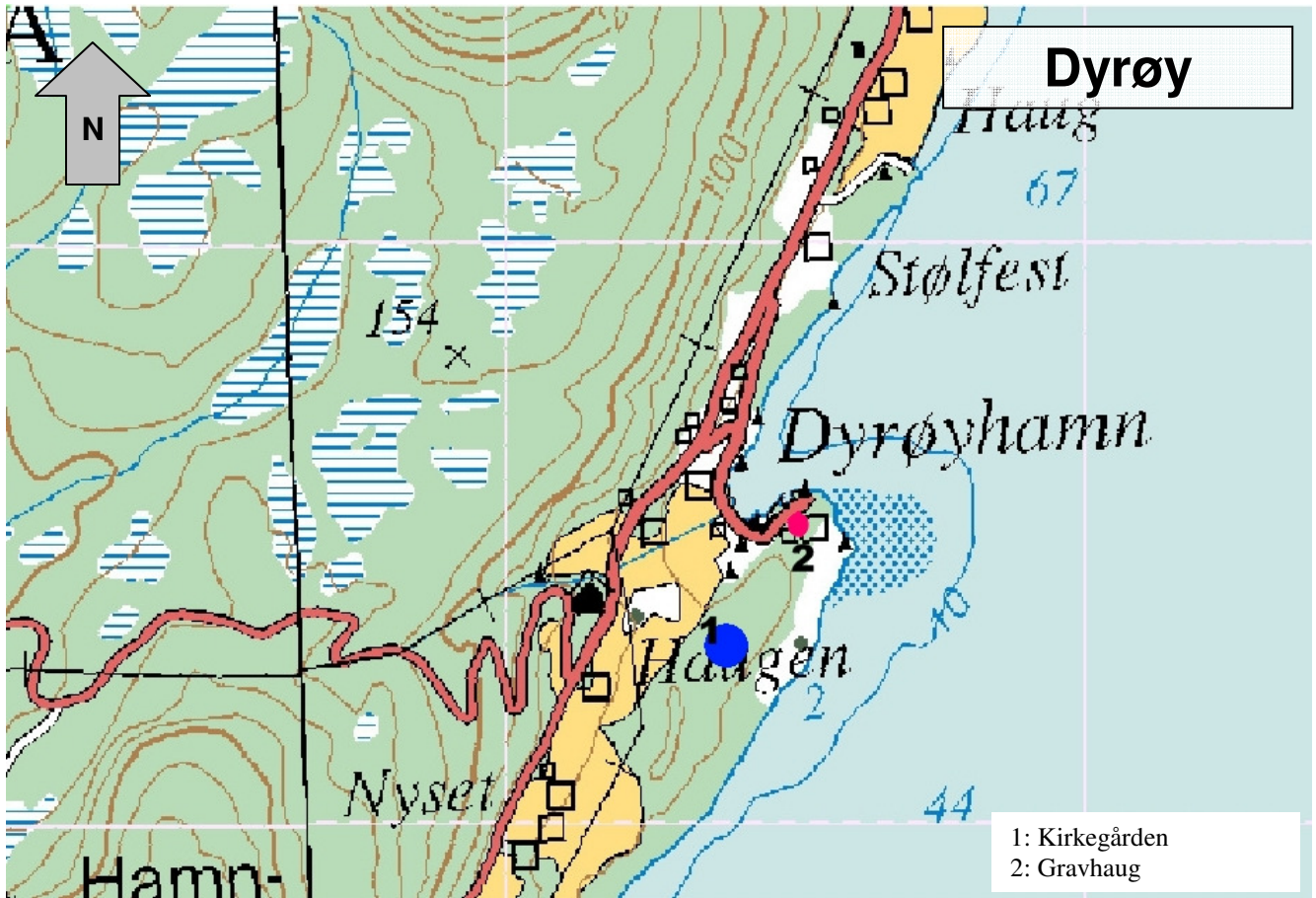

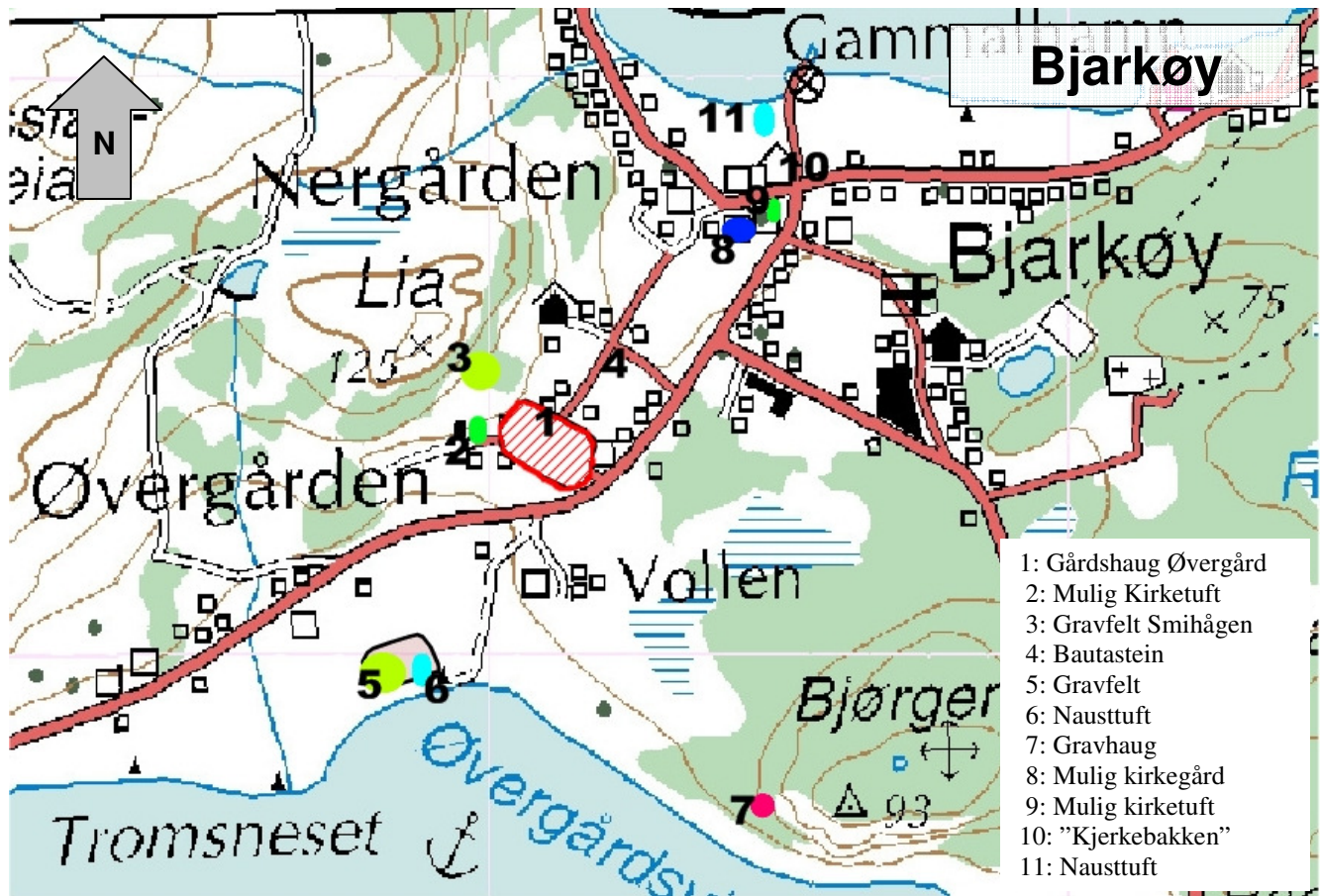

187 m

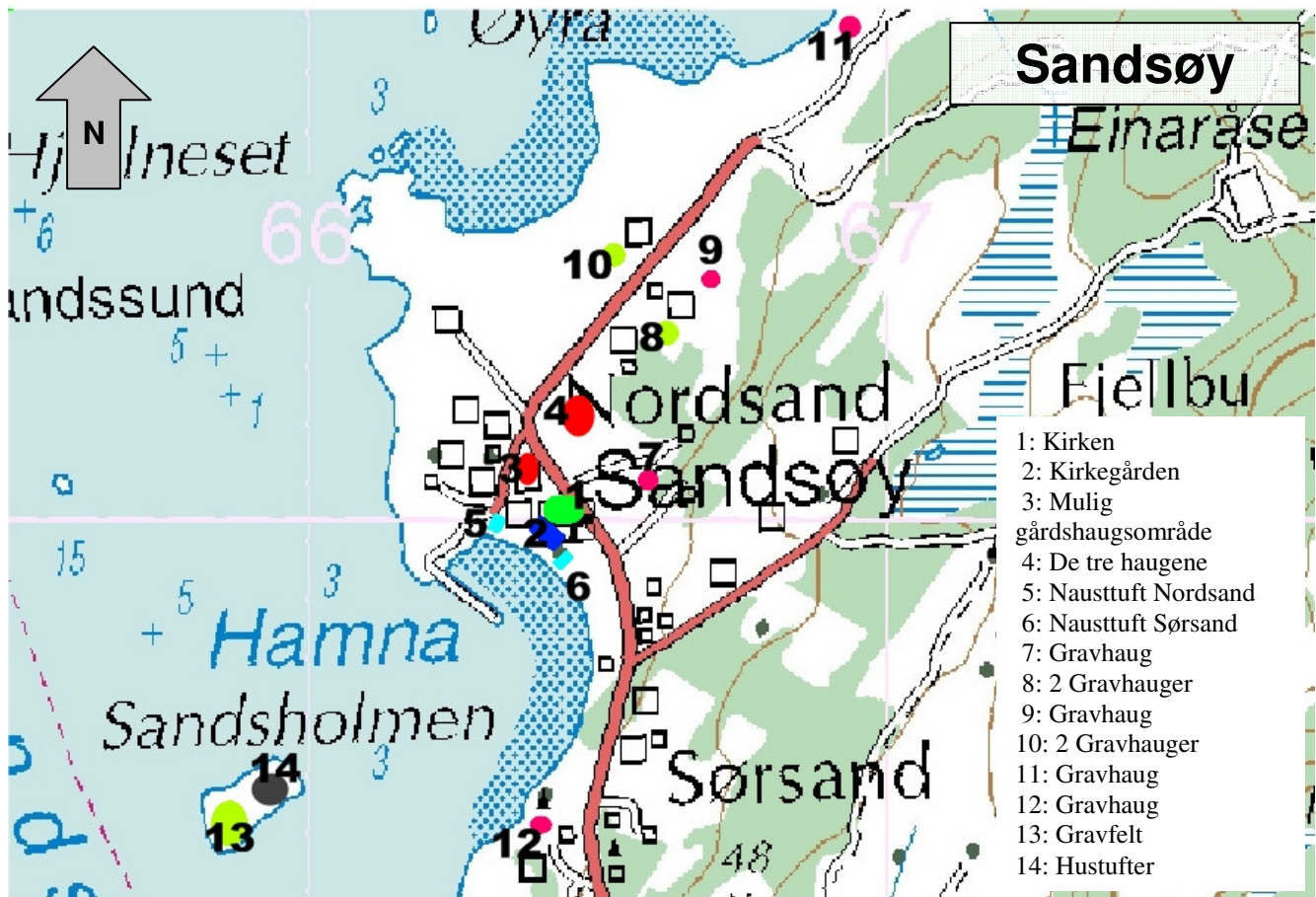

187 m

187 m

187 m

